

Potisnuta povijest

Zaboravljene teme hrvatske prošlosti

Knjižica izlaganja

Hrvatski institut za povijest
20. i 21. siječnja 2021.

Hrvatski institut za povijest
Opatička 10
Zagreb

Za nakladnika

dr. sc. Gordan Ravančić

Organizacijski odbor skupa

prof. dr. sc. Vladimir Peter Goss

dr. sc. Gordan Ravančić

prof. dr. sc. Božo Skoko

Uredio

dr. sc. Gordan Ravančić

Lektura:

Gordana Malnar

Skup se održava putem online platforme Zoom na web adresi:

<https://us02web.zoom.us/j/89878508586?pwd=VDlpWU8xZ2RlbUpoUjdVVMVweUc2QT09>

Meeting ID: 898 7850 8586

Za pristup praćenju skupa potrebno se je prijaviti na e-mail adresu institut@isp.hr te nakon prihvaćene prijave upisati lozinku dobivenu nakon prijave.

Skup se održava u sklopu obilježavanja 60. obljetnice rada Hrvatskog instituta za povijest i 25. obljetnice rada institutske Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

ISBN 978-953-8335-105

ZNANSTVENI SKUP

POTISNUTA POVIJEST ZABORAVLJENE TEME HRVATSKE PROŠLOSTI

Hrvatski institut za povijest

20. i 21. siječnja 2021.

Web konferencija

Zagreb, 2021.

Sadržaj

Program skupa	9
----------------------------	---

Izlaganja

Gordan Ravančić	
Uvodno slovo. Zašto potisnuta povijest ili zašto potisnuti povijest?	11

Hrvatska i okruženje

Alexander Buczynski	
Uspon i pad legendarnoga baruna Franje Trencka (1711. – 1749.)	17
Juraj Balić	
Od Like do Landeshuta: vojni pothvati Gideona Ernsta Laudona i krajišnika	20
Maja Katušić	
Stanovništvo Kotora u predmodernim popisima 18. i 19. stoljeća	25
Ivana Horbec	
Protuepidemijske mjere u hrvatskim zemljama pod habsburškom vlašću: Sanitarni kordon	29
Marijan Lipovac	
Deset zaboravljenih hrvatskih Čeha	32

Povijest i politika

Nikola Tominac	
Hrvatska mjesta pijeteta Prvoga svjetskog rata	37
Vedran Klaužer	
Senjska kapetanija – kolijevka „maloga rata”. Ustroj i vojne aktivnosti tijekom 16. stoljeća	39
Margareta Matijević	
Čuvari mira ili čuvari Jugoslavije?	42
Matea Brstilo Rešetar	
Hrvatski povijesni muzej: odraz društveno-političkih zbivanja i stanja nacije	45

Kultura i stvaralaštvo

Vladimir Petar Goss	
Od sestre i kraljice do biskupa Štroce i bana Mažurana. Vrlo ukratko o lutanjima hrvatske humanistike	51

Lidija Bajuk	
O hrvatskoj etnotradicijskoj kulturi u izobrazbi	56
Vjekoslav Jukić	
Rogobatna srednjovjekovna skulptura istočne Slavonije	62
Stipe Kljaić	
Kulturna povijest hrvatske emigracije kao <i>terra incognita</i> u hrvatskoj povijesnoj znanosti nakon 1990. godine	66
Radoslav Bužančić	
Nekoliko ranosrednjovjekovnih vladarskih crkava u koje je znanost posumnjala...70	
Andrija Mutnjaković	
Tri portala hrvatske arhitektonike	78

Identiteti i politika

Božo Skoko	
Snaga nacionalnoga identiteta i zaboravljeni hrvatski velikani	89
Robert Skenderović	
Bunjevci – stoljetni stanovnici Dinare i Velebita	95
Damir Karbić i Marija Karbić	
Templari u Ugarsko-Hrvatskome Kraljevstvu. Potisnuta ili nedovoljno istražena tema	98
Vladimir Lončarević	
<i>Martyrium Croatiae</i> 1946. – prvi javnodiplomatski čin hrvatske poratne emigracije	101

Program skupa

Program skupa

Potisnuta povijest. Zaboravljene teme hrvatske prošlosti

Hrvatski institut za povijest

20.-21. siječnja 2021.

Srijeda 20. siječnja 2021.

9:30

Gordan Ravančić

Uvodno slovo. Zašto potisnuta povijest ili zašto potisnuti povijest?

I. sesija: Hrvatska i okruženje

Alexander Buczynski

Uspón i pad legendarnoga baruna Franje Trencka (1711. – 1749.)

Juraj Balić

Od Like do Landeshuta: vojni pothvati Gideona Ernsta Laudona i krajišnika

Maja Katušić

Stanovništvo Kotora u predmodernim popisima 18. i 19. stoljeća

Ivana Horbec

Protuepidemijske mjere u hrvatskim zemljama pod habsburškom vlašću: Sanitarni kordon

Marijan Lipovac

Deset zaboravljenih hrvatskih Čeha

11:00 **PAUZA**

11:30

II. sesija Povijest i politika

Nikola Tominac

Hrvatska mjesta pijeteta Prvoga svjetskog rata

Vedran Klaužer

Senjska kapetanija – kolijevka „maloga rata”. Ustroj i vojne aktivnosti tijekom 16. stoljeća

Margareta Matijević

Čuvari mira ili čuvari Jugoslavije?

Matea Brstilo Rešetar

Hrvatski povijesni muzej: odraz društveno-političkih zbivanja i stanja nacije

Četvrtak 21. siječnja 2021.

9:30

III. sesija: Kultura i stvaralaštvo

Vladimir Petar Goss

Od sestre i kraljice do biskupa Štroce i bana Mažurana. Vrlo ukratko o lutanjima hrvatske humanistike

Lidija Bajuk

O hrvatskoj etnotradicijskoj kulturi u izobrazbi

Vjekoslav Jukić

Rogobatna srednjovjekovna skulptura istočne Slavonije

Stipe Kljaić

Kulturna povijest hrvatske emigracije kao *terra incognita* u hrvatskoj povijesnoj znatnosti nakon 1990. godine

Radoslav Bužančić

Nekoliko ranosrednjovjekovnih vladarskih crkava u koje je znanost posumnjala

Andrija Mutnjaković

Tri portala hrvatske arhitektonike

11:00 **PAUZA**

11:30

IV. sesija: Identiteti i politika

Božo Skoko

Snaga nacionalnoga identiteta i zaboravljeni hrvatski velikani

Robert Skenderović

Bunjevci – stoljetni stanovnici Dinare i Velebita

Damir Karbić i Marija Karbić

Templari u Ugarsko-Hrvatskome Kraljevstvu. Potisnuta ili nedovoljno istražena tema

Vladimir Lončarević

Martyrium Croatiae 1946. – prvi javnodiplomatski čin hrvatske poratne emigracije

Uvodno slovo

Zašto potisnuta povijest ili zašto potisnuti povijest?

Gordan Ravančić, Hrvatski institut za povijest

Ove godine Hrvatski institut za povijest obilježava 60 godina neprekinutoga znanstvenog djelovanja unutar Palače bogoštovlja i nastave u gornjogradskoj Opatičkoj ulici na broju 10. Tijekom toga dugog razdoblja istraživači koji su djelovali unutar Instituta za historiju radničkog pokreta / Instituta za suvremenu povijest / današnjega Hrvatskog instituta za povijest otvarali su brojna – ponekad i „nepoželjna” – historiografska pitanja i teme.

Upravo unutar ovih zidova ponovo su otvorene teme poput sustavnoga istraživanja povijesti Vojne krajine, a sustavno su institucionalno prvi put unutar naše historiografije započela historiografska istraživanja urbane povijesti i povijesti okoliša, prvi se put institucionalno počela znanstveno istraživati povijest Domovinskoga rata, a o stotoj obljetnici Prvoga svjetskog rata unutar Instituta potekla je inicijativa o potrebi revitalizacije istraživanja te važne i velike teme, što je na kraju urodilo stvaranjem Udruge 1914-1918. Neke od istraživanih tema uključivale su teška i prijeporna pitanja poput položaja hrvatskoga naroda u monarhističkoj Jugoslaviji, identifikacije broja žrtava Drugoga svjetskog rata na prostorima Hrvatske i bivše SFRJ, pitanja Bleiburga i blajburškoga mita, koja su i danas određena kontroverza u javnome prostoru. A mora se priznati, ponekad su zbog svojih istraživanja institutski istraživači i čelnici bili društveno osuđivani i proskribirani. Sve je to dio naše prošlosti.

Stara poslovice kaže da je povijest svjedok vremena, svjetlo istine, život pamćenja, učiteljica života, glasnica starine. Poznavati i razumjeti (svoju) prošlost zapravo znači poznavati i prihvaćati sebe. A hrvatska prošlost ima tu sreću (ili nesreću) da je već više od tisuću godina na razmeđu Istoka i Zapada, izložena brojnim, ne uvijek pozitivnim, silnicama europskih i svjetskih gibanja. Stoga nikoga ne treba čuditi raznolikost i raznorodno bogatstvo povijesnih priča koje se upleću i prepleću u kronologiji povijesti Hrvata. Svaka od tih priča neraskidivi je dio mozaika hrvatske prošlosti i povijesti. Mnoge od tih povijesnih priča i tema u hrvatskome slučaju nužno dotiču povijesni narativ naših susjeda te se ponekad čini da je nemoguće sagledati totalitet povijesnoga narativa – barem ne onako kako je Georges Duby definirao pojam „totalna povijest”. Stoga je nužno cjelokupnu prošlost sistematizirati da bi ju se moglo sagledati u dugome vremenskom luku njezina odvijanja. Jednako tako poželjno je identificirati ključne procese i događaje, sve s ciljem racionalizacije i olakšavanja shvaćanja prošlih zbivanja, a da bi nam povijest mogla poslužiti kao, kako Ciceron reče, „učiteljica života”.

Naime, kada se povjesničar/znanstvenik nađe pred zadatkom da prošlost uklopi u jedan logičan uzročno-posljedični znanstveno argumentirani narativ, neke od tema, priča i zgoda nužno ostaju u drugome planu i bivaju izostavljene iz narativa sinteze. Oda-

bir onoga što je „važno” trebao bi biti rezultat objektivnoga analitičkog pristupa iz pozicije sadašnjosti – da bi nam historiografski narativ odgovorio na pitanje koje su to ključne povijesne silnice (proces i događaji) utjecale na oblikovanje današnjice. A u gotovo beskonačnom totalitetu kataloga povijesnih zbivanja lako je propustiti neku od zanimljivih, poučnih i zapravo ključnih tema za razumijevanje (hrvatske) prošlosti.

S druge strane, ako sagledamo dugi kronološki niz hrvatske prošlosti te pokušamo pobrojiti ključna povijesna zbivanja, vjerojatno je najbolji put pogledati u kakvu sintezu hrvatske prošlosti. I već na tom stupnju lako je uočiti određenu asinkroniju hrvatske prošlosti s obzirom na povijesne narative naših susjeda ili (ako se pogled podigne „gore”) s obzirom na europsku i svjetsku prošlost. Razlog tome su spomenute različite silnice Istoka i Zapada koje su oblikovale povijest Hrvata. No, bez obzira na tu činjenicu, uvidom u sintetske preglede hrvatske prošlosti lako je identificirati ključne događaje i procese, opisane i analizirane onako kako je historiografija na njih gledala u trenutku nastanka svake od tih sinteza. Ako kao ključni sistematizacijski čimbenik uzmemo politički razvoj, onda su to događaji poput vremena doseljavanja Hrvata na prostore današnjega obitavanja, trenutak stvaranja hrvatske srednjovjekovne države, smjena vladajućih dinastija na početku 12., 14., 16. i 20. stoljeća, što uključuje i izmjene državno-pravnih okvira u kojima se nalazio hrvatski narod; a tih mijena bilo je mnogo, samo u 20. stoljeću četiri. Svakako, u takvoj shematizaciji hrvatske prošlosti važno je identificirati i ratne sukobe koji su mijenjali položaj Hrvatske i Hrvata, pri čemu u prvi plan iskaču višestoljetna ratovanja s Osmanskim Carstvom, kao i sudjelovanja Hrvatske i Hrvata u svjetskim ratovima. Ne manje važna su i sudjelovanja Hrvata u različitim europskim ranonovovjekovnim vojnim sukobima poput Tridesetogodišnjega i Sedmogodišnjega rata, ili pak ratni sukobi raznih hrvatskih vladara i drugih političkih subjekata s Mletačkom Republikom.

U tom nizu svakako ima događaja koje nedvojbeno smatramo važnima, ali iz nekog razloga njima se naša profesionalna i institucionalna historiografija nije detaljnije bavila. Ne smatram se dostatno kompetentnim da samostalno napravim i izložim cjelovitu listu takvih događaja, no ono u čemu se svakako možemo složiti jest primjerice da je pitanje položaja i uloge Hrvatske i Hrvata u Prvome svjetskom ratu svakako važna tema, koja nažalost do danas nije dovoljno istraжена u našoj historiografiji. Slično tome, možemo se složiti da je Zadarski mir iz 1358. jedan od ključnih događaja za hrvatsku srednjovjekovnu povijest, koji ne zaobilazi nijedna sinteza ili udžbenički tekst hrvatske prošlosti; istovremeno je začudna činjenica da je posljednji znanstveni rad kojemu je taj događaj bio središnja tema rasprave napisan davne 1911. godine. A mislim da se možemo složiti da je hrvatska historiografija metodološki i interpretacijski znatno napredovala u posljednjih sto godina.

Politička zbivanja nužno utječu na gospodarski, a onda i društveni i kulturni razvoj. I ti procesi sastavni su dio svake, pa i hrvatske prošlosti. Višestoljetni utjecaji Istoka i

Zapada itekako su vidljivi i na ovome planu. Hrvatsko društvo oblikovalo se pod utjecajima različitih migracija i migracijskih valova, kojima čak i danas svjedočimo. Odrzi toga vidljivi su i na kulturnoj razini, u likovnim umjetnostima i običajima koje danas smatramo dijelom hrvatske kulturno-povijesne baštine. Možda upravo na umjetničkome planu ta osobitost hrvatske kulture, nastale pod utjecajem različitih kulturnih centara, dolazi najviše do izražaja i najzornije pokazuje što smo bili i što smo danas.

Nadalje, hrvatska prošlost pokazuje kako u dugome trajanju čak i negativne silnice poput kriza, epidemija i ratnih stradanja mogu biti – u skladu s maksimumom *magistra vitae* – poticaj za iznalaženje boljega i sigurnijega puta. Zoran primjer dubrovački je „izum” karantene u posljednjoj četvrti 14. stoljeća i šteta je što tu činjenicu nismo do sada bolje i jasnije uklopili u važne i nezaobilazne događaje hrvatske povjesnice. Slično tomu, višestoljetni život hrvatskoga naroda na rubovima Istoka i Zapada sve nas je naučio suživotu s drugačijim i drugim narodima i društvima. No to povijesno iskustvo – i ono pozitivno i ono negativno – prerijetko koristimo da bismo sadašnjicu učinili boljom, sigurnijom i sretnijom za sve dionike hrvatskoga društva i stanovnike suvremene Republike Hrvatske.

Stoga smo o 60. obljetnici neprekinutoga znanstvenog djelovanja ovoga hrama hrvatske historiografije odlučili organizirati skup posvećen zapostavljenim temama hrvatske prošlosti. Želja nam je dati poticaj da se započnu ili revitaliziraju različita istraživanja tih zapostavljenih tema; bilo da se radi o kontroverznim ili samo zaboravljenim historiografskim temama, političkim ili kulturnim silnicama i događajima koji su oblikovali našu prošlost.

Svjestan sam da su teme i izlaganja okupljeni ovim skupom tek „kap u moru” takvih zapostavljenih tema i nadam se da će ovaj multidisciplinarni znanstveni skup biti poticaj da se i tijekom sljedećih godina nastavimo okupljati na sličnim skupovima, gdje ćemo identificirati što veći broj povijesnih tema i pitanja koji su oblikovali hrvatsku povijest, a koje smo iz nekog razloga stavili u „drugi plan”. A ako je vjerovati Ciceronovoj poslovice, ta pitanja i teme oblikuju i našu sadašnjost.

Hrvatska i okruženje

Uspon i pad legendarnoga baruna Franje Trencka (1711. – 1749.)

Alexander Buczynski, Hrvatski institut za povijest

Barun Franjo Trenck – Franz von der Trenck – nesumnjivo je jedna od najpoznatijih osoba hrvatske povijesti. Na njegovo ćete ime neizostavno naići kad čitate neku povijesnu studiju o carici Mariji Tereziji i Ratu za austrijsko nasljeđe (1740. – 1748.). Trenckov kratak, ali buran život nije ostavio tragove samo u radovima povjesničara nego i u djelima romanopisaca, pjesnika, pa i libretista, a fama koja se podigla oko njega nije se zadržala na prostoru današnje Hrvatske, nego se proširila i na susjedne zemlje, osobito Austriju, Češku i Bavarsku. Kako njega dakle ne treba posebno predstavljati, siguran sam da se barem nekolicini vas, a možda čak i većini, u prvi mah čini da je tema mojega izlaganja „zalutala” na ovu konferenciju. Što je „potisnuto” ili „zaboravljeno” kada je riječ o slavnome slavonskom vlastelinu i ratniku Trencku? Na to se jednostavno i bez oklijevanja može odgovoriti: „Istina!” Poznata Eshilova izreka glasi da je „u ratu istina prva žrtva”. U slučaju baruna Trencka, istina o njemu postala je žrtvom Rata za austrijsko nasljeđe. Uglavnom sve što se i danas uzima zdravo za gotovo u svezi s Trenckom posljedica je u prvome redu „lošega publiciteta”, ponajprije u britanskim, njemačkim i francuskim novinama između 1746. i 1748. godine, koji je uslijedio nakon pokretanja sudskoga procesa protiv njega. O njemu su počele kolati brojne priče, koje su većinom ostale neprovjerene, ali usprkos tomu i dandanas uporno vode svoj život. U historiografiji – hrvatskoj i svjetskoj – još uvijek ne postoji jasna slika o tome tko je, odnosno kakav je bio barun Franjo Trenck. On je definitivno brend hrvatske povijesti, ali zbog negativnoga naboja koji pritom prevladava „kontroverzni” brend, koji je bolje izbjegavati ili zaboraviti. Ta kome služi na čast možebitni „ratni zločinac”?

Prva studiozna, sveobuhvatna, znanstveno besprijeekorna rekonstrukcija baruna Trencka kao osobe započeta je 2017., ali ne na području humanističkih, odnosno povijesnih znanosti, nego sudske medicine i forenzičkih znanosti. Te su godine suradnici Zavoda za antropologiju Prirodoslovno-matematičkoga fakulteta Masarykova Sveučilišta u Brnu započeli znanstvena istraživanja Trenckovih mumificiranih ostataka, koji su pohranjeni u tamošnjemu kapucinskom samostanu. Mumificirano Trenckovo tijelo snimalo se pod infracrvenim i ultraljubičastim zrakama, a bili su uzeti i uzorci mekoga tkiva za genetsku analizu. Znanstveno je dokazano da je imao kokošja prsa i neobično duge prste, da je bio natprosječno visok (187 cm), da je pušio i uživao u alkoholu te da je doista više puta bio ranjavan upravo onako kako se navodi u pisanim izvorima o njemu. Zahvaljujući facijalnoj rekonstrukciji sada znamo i kako je Trenck izgledao u trenutku smrti – kompletno s tragovima baruta i topovske sačme – te da zapravo nije vjerno prikazan ni na jednome prijašnjem portretu. Rezultati spomenutih istraživanja predstavljani su na izložbi pod nazivom „Barun Trenck. Novo lice legende” u Brnu potkraj 2019. godine, koja je u prvoj polovini 2020. gostovala u Požegi i Bjelovaru.

No iako je forenzička znanstvena tehnika primijenjena na besprijekoran način, prateći povijesni kontekst izložbe koji objašnjava lik i djelo baruna Trencka ipak nije uspio izaći iz dosadašnjih „legendarnih“, odnosno „kontroverznih“ okvira. Da bi se objasnio dojam koji je Trenck ostavio na svoje suvremenike, najprije nešto valja reći o načinu ratovanja koji je tada, tj. u 18. stoljeću, bio uobičajen. Svaki rat ima određene specifičnosti, od kojih se neke posebno uspijevaju urezati u naše pamćenje. Tako će *Blitzkrieg* uvijek asocirati na Drugi svjetski rat, a rovovski rat na Prvi svjetski rat. Ratove iz Trenckova doba karakterizirale su velike bitke na otvorenome polju između frontalno suprotstavljenih vojnika koji su bili raspoređeni u borbenome linijskom poretku. Bitka se odvijala tako da su suprotstavljene strane polako, uz ritam bubnjeva, kretale jedna prema drugoj do trenutka kada bi bile dovoljno blizu za oružani okršaj. Tada bi cijela linija zastala i otvorila paljbu. Paljba bi se izvodila naizmjenice između suprotstavljenih strana do odustajanja jedne od njih. Bilo je pitanje časti da se izdrži što veći broj neprijateljskih paljbi, a vrijedilo je i pravilo da se ne puca na časnike jer to nije bilo „džentlinski“. Taj način ratovanja, međutim, nije karakterizirao borbeno djelovanje Trenckovih pandura ili krajišnika, koje danas najbolje možemo usporediti s vojnim akcijama specijalnih snaga. Oni su izvodili prepade iza neprijateljskih linija, zasjede i čarke. Dok je pruski kralj Fridrik II. Veliki briljirao u „klasičnim“ velikim operacijama i velikim bitkama, Trenck je bio neprikosnoveni kralj toga takozvanoga malog ili gerilskog rata, koji je tada prvi put u velikoj mjeri uveden na bojišta diljem Europe te tako ubrzo postao novim trendom. Prusi i Francuzi na „mali rat“ najprije su gledali kao na nešto ispod časti, „nedisciplinirano“, „barbarski“ i „divljački“, a na kraju su i sami počeli formirati slične postrojbe. No važno je naglasiti da oni nikad nisu uspjeli postići razinu djelotvornosti koju je ostvarila austrijska strana.

Za Trenckove pandure često se u literaturi navodi da ih je Trenck vrbovao među razbojnicima, okorjelim zločincima i „sličnim ološem“. Točno je da je novačio i po zatvorima, ali se ipak morao ograničiti na kriminalce čiji zločin nije zaslužio smrtnu kaznu, a osim toga od najviših vojnih vlasti u Beču osigurao je pravo prvoga izbora pred ostalim pukovnijama koje su ondje novačile. Trenck je pandure za svoj dragovoljački zbor, a nakon početka 1745. za svoju regularnu pukovniju, vrbovao na području Slavonije. Prema vojnome popisu iz 1741. godine, 40% pandura dolazilo je iz Srijemske županije, 29% iz Virovitičke županije i 26% iz njegove domicilne Požeške županije. Iako Trencku nije bilo dopušteno vrbovanje u Vojnoj krajini, ipak se i poneki krajišnik našao u njegovu dragovoljačkom zboru, odnosno pukovniji, i to često na dočasničkom mjestu. Pandurski su časnici, sudeći prema njihovim prezimenima, uglavnom bili stranci. Među njima se navode Laudon, Öhrling, Ostrabuli, Tillier, Ropp, Condaticz, Bello, Figueres, Prieser, d'Olne, Sturm, Theisel, Mathesen, Domitro, Friedenfeldt, Ruckart, Kausler, Wolfgrill, Guggin, Mareck, Chambeaut i Gosseau. Spomenuti Tillier bio je Trenckov šogor koji je svoju „pandursku“ karijeru nastavio i nakon sudskoga procesa, kada je pukovnija najprije reducirana i preimenovana u Slavonski pandurski bataljun, a poslije u regularnu Ugarsku pješačku pukovniju br. 53, koju možemo smatrati pretečom Hrvatske vojske. Važno je naglasiti da je Trenck svoje pandure vodio željeznom rukom, stro-

go ih kažnjavajući i za najmanji prekršaj, ali su mu oni bez obzira na to bili potpuno odani.

Pri valoriziranju Trenckova djelovanja valja istaknuti još jednu činjenicu. Okršaji između redovnih vojnih snaga i pandura, odnosno krajišnika, bili su osobito krvavi i nerijetko su završavali „bez milosti“, to jest bez ratnih zarobljenika. Trenck je bio ikona „maloga rata“ i budući da je taj način ratovanja izlazio izvan tradicionalnih okvira tadašnjega regularnoga vojnoga kodeksa časti, bilo je zapravo i očekivano da će upravo on osobno, ali i u pitanju „zapovjedne odgovornosti“ biti najviše prozivan. To se doista dogodilo 1746., kada je u Beču protiv njega pokrenut sudski proces. Točno je da je Trenck u presudi, koju je Marija Terezija dvije godine poslije potvrdila, proglašen krivim i za „strogoću i nasilno ponašanje prema časnicima i vojnicima“, što se tada smatralo kršenjem ratnoga prava. No ostaje otvoreno pitanje jesu li sve optužbe izrečene na njegov račun tijekom sudskoga procesa doista istinite jer je cijeli postupak protiv njega od početka bio kompromitiran i zbog pristranosti sudaca i zbog kontroverznih iskaza nekih svjedoka. Uskoro nakon presude svi su Trenckovi junački pothvati o kojima se do 1745. redovito pohvalno izvještavalo u novinama (osobito britanskim) diljem svijeta pali u zaborav te je u javnosti umjesto toga počela prevladavati slika o njemu kao zločincu i divljaku.

Od Like do Landeshuta: vojni pothvati Gideona Ernsta Laudona i krajišnika

Juraj Balić, Hrvatski institut za povijest

Brojni ratovi koji su se odvijali na europskome kontinentu tijekom 18. stoljeća otvarali su razne mogućnosti za ambiciozne pojedince željne ostvarivanja karijere u vojsci. Mladi časnici često su napuštali domovinu i nudili svoje usluge drugim vladarima u čijoj su službi njihovi vojni talenti mogli doći do punoga izražaja. Jedan od najboljih primjera toga trenda svakako je Gideon Ernst Laudon (1717. – 1790.), rođen na području Livonije, odnosno današnje Latvije, koji je vojnu karijeru započeo u ruskoj službi, a potom prešao u službu habsburških vladara, gdje je ostvario nagli uspon do samoga vrha vojne hijerarhije.

Nastavljajući stopama svojega oca, umirovljenoga potpukovnika koji je služio u švedskoj i poljskoj vojsci, Laudon je kao kadet započeo vojnu karijeru u službi ruskoga cara s obzirom na to da je prema mirovnome ugovoru iz 1721. Livonija došla pod rusku vlast. Vrlo brzo pružila mu se prilika za stjecanje ratnoga iskustva izbijanjem Rata za poljsko nasljeđe (1733. – 1735.) i Rusko-turskoga rata (1735. – 1739.). Tijekom tih ratnih godina Laudon je sudjelovao u jurišu na Gdanjsk, našao se na obalama Rajne, a sudjelovao je i u osvajanju strateški važne utvrde Očakov. Napredovao je do čina poručnika, a imao je priliku služiti pod zapovjedništvom maršala Burkharda Christopha Münnicha, dominantne figure u tadašnjim ruskim vojnim krugovima.

Razočaran time što se Rusko Carstvo nije uključilo u Rat za austrijsko nasljeđe (1740. – 1748.), Laudon je oko 1742. odlučio napustiti rusku službu i ponuditi svoje usluge vladarima zaraćenih strana. Krajem 1743. zaputio se u Berlin, gdje je nekoliko mjeseci čekao audijenciju kod pruskoga kralja Fridrika II. Kralj ga je odbio jer je pažljivo birao kojim će časnicima povjeriti svoje trupe, a u mladome Laudonu nije prepoznao natprosječne kvalitete. Više sreće Laudon je imao u habsburškoj prijestolnici, gdje je sreo znanca s kojim je služio u ruskoj vojsci. Bio je to Franjo Trenck, osnivač i zapovjednik glasovitoga Pandurskoga dobrovoljačkog zbora. U trenutku njihova susreta u toj su postrojbi bila ispražnjena dva satnička mjesta, od kojih je jedno Trenck ponudio upravo Laudonu.

U ljeto 1744. Laudon se ponovno našao na obali Rajne, gdje su Trenckovi panduri sudjelovali u pripremanju terena za prelazak habsburške vojske na francuski teritorij. Tijekom borbi na području Elzasa Laudon je bio teško ranjen, a kratkotrajno je čak pao u francusko zarobljeništvo. Zbog potrebe za oporavkom nije sudjelovao u daljnjim ratnim zbivanjima sve do svibnja 1745., kada je preustrojena regularna Trenckova pandurska pukovnija ratovala na češkom i šleskom tlu. Laudon je sudjelovao u munjevitome noćnom napadu na gradić Kosel, kao i u neslavnoj bitci kod Soora, u kojoj je habsburška strana doživjela katastrofalan poraz od Prusa. Prema nekim tumačenjima, lake trupe, među kojima su bili i Trenckovi panduri, nisu izvele planirani napad na bok

i leđa pruske vojske, ali su sudjelovale u pljački pruskoga logora. Laudon je nakon toga događaja napustio Trenckovu pandursku pukovnicu, a kao razlog njegovi biografi navode protivljenje Trenckovim postupcima tijekom rata.

Dok su se na udaljenim europskim bojištima odvijala ratna događanja, Laudon je u Beču pokušavao pronaći slobodno mjesto u nekoj od austrijskih vojnih postrojbi i osigurati redoviti prihod. Financijska situacija popravila mu se sklapanjem braka s Clarom Haagen, koja mu je osigurala bogati miraz u iznosu od 1.000 forinti. Osim toga u proljeće 1746. dodijeljena mu je satnička pozicija na području novoutemeljene Ličke krajiške pješačke pukovnije. Laudon je u Lici proveo deset godina, tijekom kojih je imao priliku bolje se upoznati s ratničkim vještinama krajišnika i umijećem „maloga rata”. Istovremeno, kao časnik koji je imao iskustva u službi regularnih vojnih jedinica, bio je zadužen za provođenje vojnih reformi u terezijanskome duhu, što je podrazumijevalo uvježbavanje i discipliniranje krajišnika. Uvođenje novih mjera nerijetko je nailazilo na protivljenje krajišnika, što je ponekad dovodilo i do izbijanja buna. Jedna takva izbila je na ličkome području 1751., kada se Laudon u činu bojnika nalazio u krbavskome mjestu Buniću. Laudon je energično predvodio lički bataljun u gušenju bune, za što je stekao pohvale general-bojnika Leopolda Scherzera, zapovjedajućega generala Karlovačkoga generalata. Na temelju zasluga, ali i poštovanja koje je uživao među ličkim krajišnicima, Scherzer ga je dvije godine poslije u Beču preporučio za napredovanje u čin potpukovnika, što mu je u travnju 1753. i odobreno.

Novi sukob između Habsburške Monarhije i Kraljevine Pruske izbio je ljeta 1756. iznenadnom provalom pruskih snaga na teritorij Kneževine Saske, habsburškoga saveznika. Austrijske postrojbe počele su se okupljati na području Češke i Moravske, očekujući invaziju pruskoga kralja. Iz svake pukovnije Hrvatsko-slavonske vojne krajine na bojište je trebao biti upućen po jedan pješački bataljun, jedna grenadirska satnija i jedan konjanički eskadron. Na veliko iznenađenje, Laudonovo ime nije bilo na popisu ličkih časnika koji su trebali krenuti u vojni pohod. Prema njegovim biografima, razlog je zavist zapovjedajućega generala Karlovačkoga generalata i pukovnika-vlasnika Ličke pukovnije Benvenuta Petazzija te ličkoga pukovnika Franza Vele. No Laudon nikako nije želio propustiti priliku za stjecanje ratne slave te se samoinicijativno zaputio u Beč da bi pronašao slobodno mjesto u nekoj drugoj postrojbi. Srećom za Laudona, Marija Terezija namjeravala je carskoj vojsci poslati jedan odred lakih trupa te je tražila prikladnoga zapovjednika. Tako se lički potpukovnik na čelu 2. ličkog bataljuna zaputio prema Češkoj, gdje je imao priliku sudjelovati u prvoj velikoj bitci Sedmogodišnjega rata.

Dana 1. listopada 1756. austrijska vojska dočekala je Pruse kod češkoga sela Lobositz. Tom je prilikom lički i ogulinski bataljun pod Laudonovim zapovjedništvom zauzeo položaj na brdu Lobosch. Upravo su na to mjesto u ranim jutarnjim satima bili usmjereni prvi pruski napadi. Tek nakon osam sati iscrpljujuće borbe branitelji su, iscrpljeni i lišeni streljiva, uzmaknuli. Na to brdo Prusi su potom dopremili svoje topništvo i otvorili vatru na austrijske postrojbe smještene kod Lobositz. Bitka je završila pruskom pobjedom, ali je pružila priliku austrijskome maršalu Maximilianu Ulyssesu Browneu da s ekspedicijskim zborom pokuša osloboditi sasku vojsku smještenu u lo-

goru Pirna koju su okružili Prusi. U tom zboru, koji je imao oko 9000 vojnika, našao se i lički bataljun pod Laudonovim vodstvom. Pothvat se na kraju pokazao neuspješnim jer je saska vojska kapitulirala prije dolaska Austrijanaca. Štoviše, Prusi su namjeravali presjeći put povratka Browneova zbora te su u tu svrhu kod Tetschena gradili most koji bi im omogućio prebacivanje snaga preko Labe. Međutim, njihov naum spriječio je Laudon, koji je s odredom od 500 ličkih krajišnika i husara izveo munjeviti napad na pruske položaje i omogućio austrijskoj vojsci siguran povratak.

Tijekom sljedećih godina Laudon se istaknuo izvodeći vojne akcije karakteristične za „mali rat“, u kojima je koristio iskustvo stečeno služeći u Pandurskome zboru i Ličkoj pukovniji. U takvim pothvatima, osobito tijekom zimskih mjeseci, kada je većina vojnika bila smještena u zimskim logorima, vještine krajišnika bile su od posebne važnosti. Tako je na Novu godinu 1757. Laudon sa skupinom od šest krajiških satnija i 200 husara sudjelovao u napadu na pruske postaje smještene između mjesta Görlitz i Zittau, a u veljači je predvodio skupinu od 200 krajišnika, 300 linijskih pješaka i jedne ličke grenadirske satnije u napadu na Hirschfeld. U ožujku iste godine Laudon je napredovao u čin pukovnika.

Nakon slavne austrijske pobjede u bitci kod Kolina 18. lipnja 1757. uslijedila je pobjeda za Prusima koji su se povlačili iz Češke. Laudonu je tom prilikom dodijeljeno zapovjedništvo nad četiri grenadirske satnije, 2000 krajišnika i 600 husara. Ta je postrojba tijekom ljeta iste godine presretala brojne pruske konvoje i transportne brodove na Labi, zaplijenila mnogo ratne opreme i opskrbe te zarobila brojne pruske vojnike. U jednoj takvoj akciji poginuo je i ranjeni pruski general-bojnik Christoph Hermann Manstein, koji nije dopustio da ga zarobe Laudonovi krajišnici. Zbog toga čina, kao i goleme materijalne štete koju je pretrpjela pruska strana, u očima Fridrika II. stvorena je negativna slika o krajišnicima i njihovu vođi Laudonu, „pristaši“ (*Parteigänger*) „maloga rata“. Habsburška je pak strana izrazito cijenila Laudonove pothvate, što potvrđuje i njegovo napredovanje u čin general-bojnika.

Jedan od najvećih Laudonovih pothvata tijekom toga rata bilo je presretanje pruske kolone kod Guntersdorfa i Domstadtla krajem lipnja 1758. godine. U koloni je bilo nekoliko tisuća kola natovarenih streljivom, hranom i drugom opskrbom nužnom za nastavak pruske opsade moravskoga središta Olmütza. Pod zapovjedništvom general-bojnika Laudona i Josipa Šiškovića, kojima je povjeren zadatak presretanja konvoja, našlo se nešto više od 10 000 vojnika, uključujući i krajišnike. Laudon je izveo prvi napad 28. lipnja kod Guntersdorfa, ali se zbog povoljnijega pruskog položaja na uzvisinama te približavanja pojačanja koje je poslao pruski kralj na kraju odlučio povući. Ipak, taj je napad znatno oslabio Pruse, osobito njihove husare, koji su svoje konje morali upregnuti za vuču kola. Dva dana poslije kod Domstadtla združene snage Laudona i Šiškovića zadale su Prusima težak udarac i ostvarile svoj cilj. Od 4000 kola do Fridrika II. stiglo ih je samo 200, što je značilo da opsada

mora biti prekinuta. Prilikom povlačenja pruskih snaga prema Šleskoj Laudon i krajišnici ponovno su ih uznemiravali i nanosili im štetu. Krajem srpnja iste godine Laudon je unaprijeđen u čin podmaršala.

S napredovanjem je došla veća odgovornost, pa je Laudon počeo zapovijedati dijelovima vojske – unutar kojih su krajišnici i dalje bili integralni dio – koji su bili posebno važni u velikim bitkama Sedmogodišnjega rata. Velika austrijska pobjeda ostvarena je 14. listopada 1758. u bitci kod sela Hochkircha, a pritom su krajišnici i Laudon imali istaknutu ulogu. Utaborenu vojsku Fridrika II. okružile su austrijske snage koje su namjeravale izvesti napad iz nekoliko smjerova. Laudon se sa svojim zborom, u sklopu kojega se nalazilo oko 6700 krajišnika, smjestio u okolici Rachlaua, zapadno od Hochkircha. Njegova prethodnica, sastavljena većinom od krajišnika, od Prusa je bila udaljena na domet puške, a međusobno ih je razdvajao samo jarak. Krajišnici su neprestano čarkanjem uznemiravali Pruse, koji su s vremenom prestali obraćati pozornost na to. Time je faktor iznenađenja u 5 sati, kada je započeo munjeviti austrijski napad, učinio Pruse nespremnima. Krajišnici su se prikrali do samoga sela te ga stavili pod plamen, što je izazvalo još veći metež u pruskim redovima. Bila je to jedna od najkrvavijih bitaka toga rata, u kojoj su obje strane pretrpjele znatne gubitke.

Laudon je bio svjestan ratničkih kvaliteta krajišnika, ali i njihovih nedostataka, prije svega u pogledu nemogućnosti održavanja zbijene formacije tijekom borbe. Zato je od carice tražio odobrenje za osnivanje dvaju dobrovoljačkih grenadirskih bataljuna koji bi bili pridruženi krajišnicima. Kombinirano djelovanje tih dviju jedinica sastojalo se od krajiškoga napada koji je stvarao metež među neprijateljem, nakon čega bi uslijedila pravilna i zbijena paljba grenadira, što bi neprijatelju onemogućilo da ponovno okupi snage. Krajišnici bi pritom, dakako, imali zadatak zaštititi grenadire s krila od napada konjice. Carica je odobrila Laudonov zahtjev, a grenadiri i krajišnici iskazali su se tijekom bitke kod Kunersdorfa 1759., u kojoj su združene rusko-austrijske snage nanijele težak poraz Fridriku II.

Do početka 1760. Laudon je napredovao do čina generala topništva, a tada je krenuo u ofenzivu na području Šleske s ciljem vraćanja te vrijedne pokrajine u habsburške ruke. Prvi korak bilo je uklanjanje pruskih snaga smještenih na utvrđenim položajima u brdima kod Landeshuta. U ranim jutarnjim satima 23. lipnja 1760. Laudon je osobno predvodio vojsku od 30 000 austrijskih vojnika u jurišu na pruske položaje i ostvario pobjedu u kratkom vremenu. Znakovito je da su u tom pothvatu osim krajišnika sudjelovali i pripadnici 53. ugarske linijske pukovnije, nekadašnje Trenckove pandurske pukovnije. U tom sukobu čak 8000 Prusa palo je u zarobljeništvo, a krajišnicima je povjeren zadatak otpratiti dio njih u Karlovac, gdje su trebali biti pritvoreni.

Tijekom druge polovine 18. stoljeća Laudon je nastavio uspješno predvoditi austrijske vojske u sukobima protiv Prusa i Osmanlija. U činu maršala uspješno je odbio prusku invaziju na Češku 1778., a nakon zauzimanja Beograda 1789. dodijeljen mu je vojni čin najvišega stupnja – *Generalissimus*. Sljedeće godine, pripremajući se za

moću prusku invaziju, umro je u mjestu Neu Titschein u Moravskoj. U tim sukobima svoj doprinos dali su i krajišnici, u prvome redu svojim jedinstvenim vojnim kvalitetama pomoću kojih su se habsburške snage mogle nositi s brojčano ili vojno-taktički nadmoćnijim neprijateljem.

Stanovništvo Kotora u predmodernim popisima 18. i 19. stoljeća

Maja Katušić, Hrvatski institut za povijest

U okvirima povijesne struke te povijesne demografije, kao discipline koja proučava razvoj stanovništva u prošlosti, za prekretnicu u praćenju demografskih kretanja uzima se 1857. godina. Naime, u sklopu modernizacijskih procesa koji su sredinom 19. stoljeća zahvatili hrvatske krajeve, navlastito razvoja moderne državne administracije, uvode se moderne znanstvene metode (na temelju razvoja statistike i demografije) koje su omogućile široko kontekstualiziranje i egzaktno sociokoreliranje temeljnih podataka o stanovništvu. Razdoblje prije toga smatra se protostatističkim s obzirom na to da podaci o stanovništvu – u prvome redu popisi stanovništva – nisu nastali na temelju ustaljenih obrazaca zasnovanih na nizovima preciznih, sustavnih, obuhvatnih i komparabilnih statističkih podataka o stanovništvu te ne zadovoljavaju metodološke zahtjeve demografske kvantifikacije. Međutim, unatoč metodološkim nedostacima, popisi 18. i prve polovine 19. stoljeća pružaju nam dragocjene podatke o stanovništvu te uz širi kontekst i dopunu iz drugih izvora daju naznake povijesnih i povijesno-demografskih procesa. Ovo istraživanje temelji se na dvije vrste popisa, a osim znatne razlike u sadržajnosti podataka razlikuje ih i država pod čijom su ingerencijom nastali: popisi iz druge polovine 18. stoljeća nastali su u doba Mletačke Republike, a oni iz polovine 19. stoljeća iz vremena su austrijske uprave Bokom kotorskom. Zajednička im je, međutim, bila popisna metoda čiji su temelj činili župnici zaduženi za prikupljanje podataka, stoga je točnost popisa ovisila i o samoj revnosti popisivača. Uz navedenu metodološku prepreku, najveću čini i različita popisna obuhvatnost, koja se mijenjala ovisno o upravno-teritorijalnim promjenama. Upravo zbog toga u istraživanju nije moguća sveobuhvatna analiza i usporedna kvantifikacija, nego se popisi promatraju kao zasebne istraživačke cjeline. Za prikaz demografskoga kretanja stanovništva Kotora u posljednjih pedeset godina mletačke uprave korišteno je sedam popisa iz fonda Upravno-politički spisi vanrednih providura Mletačke Republike Istorijškoga arhiva u Kotoru. Za drugo razdoblje (1828. – 1857.) korišteni su pretežito popisi tiskani u službenim austrijskim glasilima. Bitno je napomenuti da su te popise u monumentalnome djelu *Stanovništvo Kraljevine Dalmacije prema službenim izračunima 1828-1857. godine* prikazali M. Kozlić i A. Bralić te su ih ujedno kritički priredili i korigirali.

Analizirani mletački popisi imaju još jednu metodološku prepreku. Naime, kako je i naznačeno u zaglavlju popisa, nisu uključivali osobe koje su sačinjavale biskupski dvor, kuće mletačkih predstavnika, kuće *milizie*, kao i redovnike iz četiriju muških i redovnice iz triju ženskih samostana. Uz vojnike i vojne postrojbe te druge osobe s privremenim boravkom u gradu iz popisa su izostavljeni i pojedinci koji su činili gradsko stanovništvo, ali su u trenutku sačinjavanja popisa izbivali iz Kotora. Strukturno i sadržajno popisi imaju potpuno predmodernu obilježje – nisu prezentirani u formi obrasca te sadržava-

vaju samo dvije kategorije: ime i prezime nositelja kućanstva i broj ukućana. Iz samih popisa ne može se razaznati sastav kućanstva, točnije jesu li u njega ubrojena djeca (i kojih dobnih skupina) te posluga. Osim navedenih kategorija, unutar popisa stanovništvo je podijeljeno prema vjeroispovijesti na katolike i pravoslavce. Naposljetku, kratki vremenski obuhvat popisa (1767. – 1791.) omogućuje intenzivno praćenje promjena u stanovništvu, ali otežava njihovo šire trendovsko sagledavanje kao procesa.

Popisno razdoblje, podijeljeno u tri podjednake trendovske dionice, prikazuje nam tri različita trenda. Prvu trendovsku dionicu (1767. – 1775.) obilježio je stabilan broj stanovnika. Broj se nije znatnije mijenjao i u prosjeku je iznosio 1169 stanovnika. Druga dionica (1775. – 1784.) bilježi znatan porast broja stanovnika, kao i najveću (pozitivnu) međupopisnu promjenu (rast od 2,5% godišnje). Treću, najkraću dionicu (1784. – 1791.) obilježio je blagi trend pada broja stanovnika. Kao i kotorski popisi, podaci o gradskome okružju, ali i širemu bokeljskom području (do Perasta) tijekom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina 18. stoljeća bilježe rast, i to čak znatno intenzivniji nego u samome Kotoru. Razlog je vezan uz temeljne parametre poglavito gospodarskoga razvoja Boke tijekom druge polovine 18. stoljeća.

Kretanje broja kućanstava tijekom prvih trendovskih dionica prati kretanje broja stanovnika te se sa 254 kućanstva s prosječno 4,6 ukućana povećao na 278 kućanstava s prosječno 5,2 ukućana po kućanstvu. Kretanje trendova broja stanovnika i broja kućanstava razilazi se u posljednjem popisu, kada broj stanovnika opada, a broj kućanstava raste. U kućanstvima su muškarci bili kućedomaćini u 85%, a žene u tek nešto više od 14% domaćinstava. U potonjim je obiteljima zabilježen manji broj članova – vjerojatno se radilo o udovicama s malodobnom djecom.

Usporedbom kretanja broja prezimena kućedomaćina i rasta broja stanovništva uočena je korelacija (pojava novih prezimena preklapa se s razdobljem intenzivnijega rasta stanovništva), što dovodi do zaključka da je povećanje bilo posljedica doseljavanja stanovništva, a ne pozitivne prirodne promjene.

Analiza vjerske strukture stanovništva prema popisima pokazuje da su cijelo analizirano mletačko razdoblje katolici činili većinu stanovništva Kotora (prosječno 76% ukupnoga stanovništva). Kretanje katoličkoga stanovništva odražava opći trend kretanja stanovništva Kotora, dočim pravoslavno stanovništvo pokazuje dinamičnije trendove i intenzivan rast u drugoj polovini osamdesetih godina 18. stoljeća. To je povezano uz najveću (pozitivnu) promjenu broja stanovnika, koja je bila posljedica doseljavanja. Uvid u prezimena pravoslavnih obitelji navodi nas na zaključak da se radilo o stanovništvu iz zaleđa Kotora, a ne o drugome pravoslavnom stanovništvu (Grci, Bugari i sl.).

Drugi promatrani popisi, oni nastali u vrijeme druge austrijske uprave, pokazuju neke strukturne elemente modernosti: rađeni su svake godine prema zadanome formularu i određenoj proceduri. Temelj popisa bila su izvješća župnika koja su dalje upućivana višim upravnim instancijama – općinskim, kotarskim te okružnim pogla-

varstvima. Prema navedenim upravnim jedinicama u popisima je prezentiran i broj stanovnika. Takvom teritorijalnom raspodjelom popisi ne bilježe podatke o stanovništvu samoga grada te se temeljni izračuni ovoga istraživanja zasnivaju na podacima iz najmanjih navedenih upravnih jedinica. Problem je različita sveobuhvatnost kotorskoga kotara, koji je u promatranome razdoblju u popisima obuhvaćao od osam do dvanaest općina. Također je u popisu iz 1854. iz kotara Kotor izdvojen kotar Risan (općine Perast i Risan), što se odrazilo i na broj i na vjersku strukturu stanovništva. Da bismo jasnije mogli sagledavati procese u dužem vremenskom kontinuitetu navedenih dvaju kotareva u popisima u kojima su razdvojeni, promatrali su se kumulativno.

Ako sumiramo demografske procese iskazane u austrijskim popisima, očito je da je šire kotorsko područje (kotara, okruga) u promatranome razdoblju imalo predtranzicijska obilježja. Njih u prvome redu karakteriziraju visoke stope nataliteta i mortaliteta, a posljedično i niska stopa prirodnoga prirasta. Stope nataliteta bile su pretežito stagnantno visoke, dočim je mortalitet u međuodnosu s nepovoljnim gospodarskim uvjetima te zdravstvenim prilikama pokazivao veće varijacije. Prosječna doživljena dob stanovništva bila je niska – i za muškarce i žene iznosila je između 20 i 40 godina – te se na kotorskome području nije bitnije povećala u odnosu na 18. stoljeće. Određene pomake (u odnosu na 18. stoljeće) pokazuje povećanje broja umrlih u starijoj populaciji – dobni kontingenti iznad 70 godina zastupljeni su s oko 16% (oba spola). Nadalje, u reproduktivnome razdoblju umiralo je više ženske populacije – posebice u dvadesetim i ranim tridesetim godinama, što se tradicionalno pripisuje lošim higijensko-zdravstvenim uvjetima i komplikacijama pri porodu. Kao i u prethodnome razdoblju, smrtnost djece bila je iznimno visoka – primjerice, sredinom 19. stoljeća oko 35% umrlih pripadalo je dobnome kontingentu do 5 godina.

Jedna od karakteristika predtranzicijskoga doba koja se potvrdila i na kotorskome području bio je i veći broj muškaraca nego žena. Pritom je važno napomenuti da je, za razliku od ostalih dijelova Dalmacije, koeficijent feminiteta bio povoljniji 40-ih godina 19. stoljeća, nakon čega dolazi do pada.

Broj stanovnika kotorskoga područja, za razliku od ukupnoga kretanja na području Kraljevine Dalmacije, bilježi svojevrсну stagnaciju. Naime, broj stanovnika Kraljevine Dalmacije u gotovo trideset promatranih popisnih godina porastao je za 22%, a kotorski okrug bilježi gotovo nezamjetan rast od 1,43%.

Ni krivulja koja prikazuje udio stanovništva prema vjerskoj odrednici na kotorskome se području u promatranome razdoblju nije bitno mijenjala. Bitno je napomenuti da je drugačiji prostorni obuhvat područja (koji u 19. stoljeću nije obuhvaćao samo uže kotorsko gradsko područje) utjecao na promjenu udjela katoličkoga stanovništva budući da je ono u Boki bilo vezano uz urbane centre (iz rijetkih podataka o broju stanovnika samoga grada Kotora očito je da se tijekom 19. stoljeća broj katolika smanjio, ali je još uvijek bio prevladavajući). Na razini kotorskoga kotara udio katoličkoga stanovništva u promatranome razdoblju iznosio je oko 40%, dočim se na razini okruga smanjivao na 28%. Ako promatramo širu dalmatinsku sliku, 1828. godine svaki 29.

katolik bio je iz bokokotorskoga područja, a 1857. tek svaki 36. Ostale konfesije bile su zastupljene u vrlo malome broju – od popisa iz 1831. u kotorskome kotaru zabilježeno je prosječno 8,6 Židova, a 1857. prvi se put kao vjerska odrednica bilježe protestanti (2).

Protuepidemijske mjere u hrvatskim zemljama pod habsburškom vlašću: Sanitarni kordon

Ivana Horbec, Hrvatski institut za povijest

Danas je, u vrijeme pandemije bolesti COVID-19, javni prostor prožet diskusijama o naravi zaraznih bolesti i njihovih uzročnika, učincima velikih epidemija na demografiju i ekonomiju, načinima izolacije zaraženih, informiranju o zaraznim bolestima u susjedstvu. Propituju se mogućnosti balansiranja između ekonomskih aktivnosti i protuepidemijskih mjera, opravdanost postupka prema oboljelima te opravdanost utjecaja epidemija na kaznenopravni sustav. Iako je zbog devastirajućih posljedica epidemija zaraznih bolesti (prvenstveno kuge) za društvo od 14. stoljeća nadalje historijska epidemiologija bila česta tema historiografskih istraživanja, na ovim je prostorima provedeno relativno malo temeljitih istraživanja bogate arhivske građe, osobito one koja daje uvid u protuepidemijske mjere habsburških vlasti tijekom ranoga novog vijeka. Upravo je ta građa ključna za razumijevanje uloge hrvatskih zemalja u protuepidemijskoj zaštiti Srednje Europe u predmodernu doba. Međutim, valja ju promatrati u kontekstu onodobnih znanstvenih spoznaja u medicini i realnih mogućnosti uvođenja protuepidemijskih mjera u pograničnim područjima.

Prostor hrvatskih zemalja pod habsburškom vlašću graničio je s Osmanskim Carstvom – područjem smatranim osnovnim izvorištem zaraza u Europi. Izgradnja sustava Vojne krajine na više od 1900 km uzduž istočnih granica Monarhije omogućila je i pravovremenu reakciju na širenje epidemija s jugoistoka, poglavito formiranjem Sanitarnoga kordona tijekom 18. stoljeća – sustava koji je u kontekstu predmodernih prijedora centralnih i lokalnih vlasti mogao biti zamišljen i funkcionalan isključivo u okolnostima čvrsto definirane hijerarhije. Cilj je ovoga izlaganja predstaviti organizaciju Sanitarnoga kordona na temelju istraživanja provedenog na osnovi arhivske građe u Hrvatskoj, Mađarskoj i Austrijskoj državnom arhivu, kao i onovremenoga zakonodavstva i drugih publikacija.

U Habsburškoj su Monarhiji diskusije spomenute na početku rada ujedno činile okosnicu organizacije promišljenoga javnozdravstvenog sustava pod kontrolom protomodernu države. Tijekom 18. stoljeća prvi je korak svih javnozdravstvenih mjera pod kontrolom europskih vladara bila protuepidemijska zaštita, a tek se potom te mjere nadograđivalo specifičnim uputama za medicinske praktičare. Konkretnije, na području hrvatskih zemalja pod habsburškom vlašću prve su organizirane mjere protuepidemijske zaštite uvedene tijekom velike epidemije kuge 1708. – 1714., a tek su od 1750-ih uvedene sustavnije opće javnozdravstvene mjere. Opći zdravstveni pravilnik iz 1770., kao prva regulacija javnozdravstvenoga sustava na razini Monarhije, pritom je označio prekretnicu: dok se početkom 18. stoljeća provedba protuepidemijskih mjera oslanjala na organizacijske sposobnosti lokalnih vlasti, s Općim zdravstvenim pravilnikom izgrađen je protomoderni zdravstveni sustav koji se temeljio na stalnim institucijama i

jasnoj hijerarhijskoj odgovornosti.

U prvim desetljećima 18. stoljeća mjere su koncentrirane na protuepidemijsku zaštitu, poglavito uspostavom stalnoga sanitarnoga kordona na istočnim granicama Carstva. Takvu je mjeru omogućilo nekoliko čimbenika – prije svega uspostava stabilne granice s Osmanskim Carstvom, dogovori habsburških i osmanskih vlasti o uspostavi slobodne trgovine između dvaju carstava, koja je pretpostavljala svakodnevni kontakt stanovništva s obje strane granice, te konsolidacija habsburške vlasti na istočnim teritorijima Slavonije, Ugarske i Banata i izgradnja sustava Vojne krajine kao osnovne predispozicije za osiguranje logistike za pravilno funkcioniranje Sanitarnoga kordona. Sama funkcionalnost Sanitarnoga kordona sve do sredine 19. stoljeća počivala je na četiri važna oslonca. Kao prvo, vojnokrajiško stanovništvo osiguravalo je kontinuiranu stražu na gusto postavljenim stražarnicama (čardacima) uz granicu. Potom, izgrađen je sustav informiranja koji je osim vojnih dojava donosio obavijesti i o zdravstvenome stanju stanovništva teritorija pod osmanskom vlašću. Kao treće, izgrađen je niz kontumaca na frekventnijim graničnim prijelazima. Ti su kontumaci služili kao mjesto karantene putnika koji su ulazili na teritorij Monarhije i njihove robe. Inicijalno su postavljani privremeno, no ubrzo su oni važniji prerasli u stalne kontumace – npr. u Banovcima, Zemunu, Mitrovici, Brodu i Gradiški za putnike i robu prema Slavoniji, kontumac u Kostajnici za putnike i robu prema Civilnoj Hrvatskoj, Bansknoj i Varaždinskoj krajini, te u Slunju i Radanovcima za putnike i robu prema Karlovačkome generalatu. Napokon, funkcioniranje Sanitarnoga kordona ovisilo je i o stručnosti medicinskoga osoblja i preporukama o trajanju karantene (od 14 do 40 i više dana) i postupanju prema putnicima i robi. One su se s vremenom mijenjale i prilagođavale, na što su svakako utjecale nove znanstvene spoznaje.

Iako su još sredinom 18. stoljeća kontumaci sa stalnim personalom i jasnim modelom funkcioniranja bili rijetkost, do 1770-ih oni postaju ključne postaje protuepidemijske zaštite – mjesta na kojima se nije samo štitilo područje Monarhije od većih epidemija nego i na kojima su se ispitivale tadašnje znanstvene spoznaje i stvarale nove. Od početka uspostave Sanitarnoga kordona u radu kontumaca sudjelovali su medicinski i drugi stručnjaci, koje su inicijalno delegirale vojne vlasti. Do 1760-ih njihov rad u kontumacima postaje stalan i regulira ga bečki dvor. Podaci onodobnih platnih lista pokazuju da je svaki kontumac imao namještenoga liječnika i/ili kirurga, koji je često služio i kao direktor kontumaca. Od osoblja su bili namješteni i kapelan, prevoditelj (za putnike iz osmanskih zemalja), pisar, stražari te niz sluga koji su se brinuli za putnike te raskuživanje i skladištenje njihove robe. I sama uprava i struktura kontumaca postaje mnogo uređenija. Do 1760-ih uglavnom su osiguravali samo osnovne uvjete za izolaciju putnika i robe u određenome periodu, a od tada postaju „gradovi u malom” s vrlo sofisticiranom organizacijom rada. Svaki je kontumac tada bio podijeljen na dio „podložen zarazi” i onaj koji „nije podložen zarazi”. U dijelu „podložnom zarazi” stanovali su putnici – svaki u svojem odjeljku s posebnim sanitarnim čvorom – i skladištena je njihova roba i drugi osobni predmeti, koji su u skla-

du s tadašnjim saznanjima podlijevali različitim metodama raskuživanja (vodom, sapunicom, octom, kužnim dimom od sumpora, salitre i pšeničnih klica, provjetravanjem, paljenjem i sl.). Liječnik je putnike pregledavao svakodnevno, ali bez kontakta, a sluge koji su služili pojedine putnike bili su u izolaciji u „zarazi izloženom” dijelu kontumaca. U dijelu koji nije bio izložen nalazile su se gostionice, pošta, uredi uprave i slično. Putnici su sami plaćali troškove boravka i raskuživanja, i to kovanicama umočenim u ocat.

Istovremeno je provedba mjera osigurana kaznenim zakonom. Za prekršitelje je bila predviđena smrtna kazna: izvori daju više primjera primjene takve kazne nad prebjecima, njihovim kontaktima, ali i direktorima kontumaca koji svoju dužnost nisu obavljali u skladu sa zakonom. S druge strane, pomoću kontumaca i tzv. raštela – trgovačkih mjesta na granici – pokušala se istovremeno s tim strogim mjerama osigurati i redovita trgovina u skladu s epidemiološkim mjerama.

Cjelovitost sustava Sanitarnoga kordona od njegove uspostave u prvim desetljećima 18. stoljeća pa sve do ukidanja sredinom 19. stoljeća počivala je na razvoju civilnih i vojnih struktura ranoga novog vijeka. S jedne strane, predmodernim javnozdravstvenim mjerama vojnokrajiški sustav pružio je važnu logističku potporu. S druge strane, provedba tih mjera itekako je ovisila o državnome javnozdravstvenom sustavu, koji se upravo tijekom 18. stoljeća javlja kao jedan od bitnih razvojnih dijelova protomoderne državne uprave. U tom procesu aktivna javnozdravstvena politika postaje važan aspekt socijalne uloge države, a stanovništvo postaje svjesno važnosti protuepidemijske zaštite.

Deset zaboravljenih hrvatskih Čeha

Marijan Lipovac, HAZU

U proteklih gotovo tisuću godina mnogi su se Česi doselili u Hrvatsku, pridonosili njezinu razvoju i ostavili važan trag u povijesti, a još je više hrvatskih velikana češkoga podrijetla rođenih u Hrvatskoj. U ovome izlaganju predstaviti će se deset znamenitih hrvatskih Čeha čije su zasluge nedovoljno poznate široj javnosti.

Osoba kojom počinje pisana povijest hrvatsko-čeških odnosa, ali i Zagreba, bio je Čeh Duh, prvi zagrebački biskup, kojega je oko 1094. imenovao utemeljitelj biskupije ugarski kralj Ladislav. Gdje je i kada biskup Duh rođen nije poznato, a nepoznato je i kada je umro. Ne zna se ni što je Duh poduzeo kao zagrebački biskup. Prema tradiciji, upravo je on u Zagreb donio najstarije sačuvane crkvene knjige, a pripisuju mu se i glose u *Radonovoj Bibliji*, koje bi mogle biti najstariji spomenik hrvatskoga jezika.

Jan Vítovec, češki plemić i vojskovođa, bio je ban Slavonije od 1457. do 1463. i zagorski grof. Smatra se da potječe iz moravske plemićke obitelji Vítovic iz Zlína. Kao bivši husitski vojnik, došao je u Hrvatsku 1439. kao plaćenik u vojsci obitelji Celjski. Od 1451. do 1456. bio je podban slavonskoga bana Ulrika II. Celjskog i križevački župan, a nakon njegove pogibije 1456. imenovan je slavonskim banom. Nakon izumiranja Celjskih preuzeo je većinu njihovih slavonskih posjeda, a car Fridrik III. dao mu je i pravo kovanja novca, pa je u Krapini kovao krajcare. Umro je 1468. godine.

Antun Jandera, rođen u Příbramu oko 1728., u Zagreb je došao 1766. kao voditelj (faktor) tiskare Hrvatskoga sabora, a 1769. otvorio je svoju tiskaru, u kojoj je uz ostalo tiskao i djela Baltazara Adama Krčelića, Vida Došena i Matije Antuna Relkovića. Od 1. siječnja 1771. izdavao je prve novine u Hrvatskoj – *Ephemerides Zagradienses*. Izlazile su na latinskome svake subote na četiri stranice. Tijekom 1771. izašlo je pedeset brojeva novina, od kojih nije sačuvan nijedan primjerak. Nisu bile dugoga vijeka, ponajprije zbog nedostatka stručnih ljudi. Jandera je umro 1772. i njegove novine više nisu obnovljene.

Josip Frane Novak, zadarski nadbiskup od 1823. do 1843., rođen je u mjestu Semily 1767. godine. Car i kralj Franjo I. imenovao ga je 1821. zadarskim nadbiskupom, što je 1822. potvrdio i papa Pio VII. Zaređen je u Českim Budějovicama u siječnju 1823., a u Zadar je došao u svibnju. Kao nadbiskup, poticao je opće obrazovanje klera, podigao niz crkvice i škola u zadarskoj okolini, izdao latinski i hrvatski katekizam, reorganizirao je nadbiskupsko sjemenište i ponovno izgradio nadbiskupsku palaču. Za njegova upravljanja reorganizirana je Crkva u Dalmaciji: bulom Lava XII. 1828. Zadar postaje metropolom cijele Dalmacije sa sufraganskim biskupima od Šibenika do Kotora. Zbog bolesti se 1843. odrekao nadbiskupske dužnosti i povukao u Češku. Umro je 1844. u Jindřichovu Hradecu.

Marija Fabković imala je važnu ulogu u borbi za ravnopravnost žena. Rođena je kao

Marie Frechová 1833. u Pragu, gdje je završila učiteljsku školu i upoznala supruga Skendera Fabkovića, s kojim 1854. dolazi u Hrvatsku. Radila je kao učiteljica u Virovitici, Karlovcu i Zagrebu. Bila je prva žena koja je u Austro-Ugarskoj 1873. položila ispit za nastavnika matematike, biologije i francuskoga u građanskoj školi, prva učiteljica tjelovježbe u Hrvatskoj. Posvećivala je veliku pozornost moralnome odgoju mladeži, razvijanju ekološke svijesti, promicala je i ulogu tjelesnoga odgoja u razvoju mladeži, posebno ženske, i protivila se fizičkome kažnjavanju djece. Godine 1872. pokrenula je Žensku biblioteku i zalagala se za reformu ženskoga obrazovanja. Tražila je i izjednačavanje plaća učiteljica s plaćama učitelja.

Rupert Melkus, prvi moderni zagrebački urbanist, trasirao je put za izrastanje Zagreba u modernu metropolu tadašnje Hrvatske. Rođen je 1833. u Moravskoj Bistrici. Diplomirao je 1855. u Beču, nakon čega dolazi u Hrvatsku. U Zagrebu je od 1869. gradski inženjer i od tada do Melkusove smrti 1891. nije bilo važnijega graditeljskog projekta u kojem on nije sudjelovao barem kao nadzornik. Isplanirao je gradnju glavnih donjogradskih ulica, ali njegovo životno djelo bilo je uređenje Zrinjevca kao ishodišnoga parka današnje Zelene potkove. Drugi veliki pothvat bilo je uređenje groblja na Mirogoju, čije je parcele i mrtvačnicu projektirao Melkus. U Melkusova djela ubrajaju se i gradski vodovod i kanalizacija te preusmjeravanje i kanaliziranje potoka Medveščaka. Projektirao je i pučke škole na Kaptolu, u Krajiškoj i Varšavskoj ulici te nekadašnju tvornicu duhana u Klaićevoj ulici.

Vinka Dvořák naziva se utemeljiteljem moderne hrvatske fizike. Rođen je 1848. u Duševju, diplomirao fiziku i matematiku u Pragu i bio asistent fizičara Ernsta Macha. Kad je 1874. u Zagrebu otvoreno moderno Sveučilište, Dvořák je imenovan prvim profesorom fizike. Istaknuo se istraživanjima u području akustike, optike, hidrodinamike, elektrike te povijesti fizike. U fizici postoje pojmovi *Dvořákove rotacijske sprave*, *Dvořákovo kolo*, *Dvořakov zvukomjer* i *Dvořákova stereokinetska pojava*. Dvořák je 1897. napravio prvu rendgensku snimku u Zagrebu i Hrvatskoj. Umro je 1922. u Zagrebu.

Gustava Janečka naziva se ocem moderne hrvatske kemije i farmacije. Rođen je 1848. u Konopištu, u Pragu je završio studij farmacije i kemije i bio je asistent u Beču. U Zagreb je došao 1879. kao drugi profesor kemije na modernome Sveučilištu. Zaslužan je za organizaciju studija kemije po uzoru na europska sveučilišta. Janečkovom zaslugom 1884. sagrađen je Kemijski zavod na Strossmayerovu trgu, a 1919. nova zgrada Kemijskoga instituta na Marulićevu trgu. Janeček se bavio i proizvodnjom lijekova: u Zagrebu je 1921. utemeljio farmaceutsko poduzeće ISIS (današnja Medika), a 1922. prvu hrvatsku tvornicu kemikalija i farmaceutskih preparata Kaštel u Karlovcu, koja se 1928. seli u Zagreb te od 1945. nosi ime Pliva. Od 1921. do 1924. bio je predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, uz svojega sunarodnjaka filozofa Alberta Bazalu jedini koji nije bio rođen u Hrvatskoj. Janeček je 1893. utemeljio Društvo za uređenje i proljepšanje Plitvičkih jezera. Njegovom zaslugom uređeni su prvi putovi i sagrađena prva odmarališta u parku, čime

je utrt put za zaštitu Plitvica. Umro je 1929. u Zagrebu.

Vinko Vošicki kao izdavač je djelovao u Koprivnici, ali njegova važnost prelazi granice toga grada. Rođen je 1885. u Ledeču. U Koprivnicu dolazi 1909. i radi u knjižari Čeha Jaroslava Merhauta, koju je 1911. preuzeo. Počeo se baviti i izdavaštvom i objavljivao je knjige za djecu i mladež, svjetske klasike u seriji Svjetska biblioteka, koju je uređivao Milan Begović, a posebno je važan kao prvi izdavač sabranih djela Miroslava Krležine još 1923., no od planiranih trinaest izdao je tek tri knjige. Neko je vrijeme bio izdavač Krležina časopisa *Književna republika*. Vošicki je umro 1957. u Koprivnici.

Josip Kodl zaslužan je za modernu arhitekturu Splita u funkcionalističkome stilu. Rođen je 1887. u mjestu Zdice, a diplomirao u Pragu 1921. godine. Od 1924. djelovao je u Splitu, u tehničkome odjelu gradskoga poglavarstva. Ostvario je nekoliko splitskih javnih zgrada: Meteorološki opservatorij na Marjanu, Dom veslačkoga kluba *Gusar* na Matejuški, Osnovnu školu *Dobri*, hotel *Ambasador*, nekoliko stambenih zgrada te više obiteljskih kuća i vila. Od 1946. do 1948. vodio je obnovu dalmatinskih sela i gradova, a 1950-ih na Brijunima izgradnju Titove ljetne rezidencije i luke. Umro je u Splitu 1971. godine.

Znamenitih Čeha doseljenih u Hrvatsku bilo je mnogo i neki od njih poznatiji su u široj javnosti (Marija Ružička-Strozzi, Marija Radić, Fran Lhotka, Václav Huml...). I deset ovdje prikazanih osoba to zaslužuje, a o nekima od njih u posljednje se vrijeme više govori i piše.

Povijest i politika

Hrvatska mjesta pijeteta Prvoga svjetskog rata

Nikola Tominac, Zagreb

Danas se s pijetetom sjećamo žrtava Prvoga svjetskog rata, koji je na našoj civilizaciji ostavio dubok i bolan ožiljak. Kada je počeo prije stotinjak godina, nitko nije očekivao da će biti sukob svjetskih dimenzija koji će stvoriti velika razaranja i patnje ljudi do tada nezabilježene u povijesti čovječanstva. Deseci milijuna mrtvih i ozlijeđenih nisu doveli do trajnoga mira nakon njegova završetka. Dogodilo se upravo suprotno. Jedva dva desetljeća poslije zemlja upija novu krv milijuna nevinih ljudi. Drugi svjetski rat bio je toliko strašan i apokaliptičan da je u biti tragična ostavština i nastavak Prvoga.

Nakon stotinjak godina prisjećamo se pojedinih krvavih bitaka toga rata i evociramo stradanja naših predaka koja su uslijed povijesnih okolnosti ostala zaboravljena. Tijekom proteklih petnaestak godina hrvatski znanstvenici i volonteri započeli su mukotran posao istraživanja i obilježavanja mjesta stradanja hrvatskih vojnika koja su uspjela fizički preživjeti vrlo dinamična događanja 20. stoljeća.

Hrvatske snage sudjelovale su u najvećem broju glavnih vojnih operacija Velikoga rata:

- ◆ Pohodi na Srbiju 1914.
- ◆ Zimske bitke za Karpate u zimu i proljeće 1915.
- ◆ Proboj kod Tarnówa i Gorlica u ljeto 1915.
- ◆ Brusilovljeva ofenziva u ljeto 1916.
- ◆ Ofenziva Kerenskog i okupacija Ukrajine u ljeto 1917.
- ◆ Bitke na rijekama Soči i Piavi
- ◆ Završne borbe 1918. na Jugozapadnome bojištu
- ◆ Borbe kod Verduna u jesen 1918.

U borbama protiv Srbije važne bitke vodile su se na Drini, Ceru, Crnome vrhu i Kolubari. U srpskome protuudaru na Suvoboru kod Arandjelovca dolazi do povlačenja austrougarskih snaga. Porazi protiv Srbije stajali su austrougarsku vojsku, prema nekim procjenama, oko 23 000 mrtvih vojnika i časnika te oko 170 000 ranjenih i oboljelih. Bila je to cijena neuspjelih ofenziva vojnoga zapovjednika Bosne i Hercegovine generala Potioreka. Na tom području nema sačuvanih objekata vezanih za sudjelovanje hrvatskih snaga.

Tijekom ljeta i jeseni 1914. u Galiciji su se odigrale najveće bitke Prvoga svjetskog rata. Rusi su uspjeli probiti austrougarsku obranu i zauzeti najveći dio Galicije i Bukovinu te izbiti na Karpate. Hrvatske postrojbe nisu znatnije sudjelovale u tim operacijama, osim karlovačke 96. pješačke pukovnije. Tada su još bile na Balkanu u borbama protiv Srbije.

Na početku 1915. na Istočnome bojištu protiv Rusa se pripremaju vrlo opsežne operacije radi njihova odbacivanja s Karpatskoga gorja. Kao ojačanje, Centralnim silama na Karpate stiže i dio postrojbi s Balkana, prvenstveno zagrebački XIII. korpus, u čijem su sastavu hrvatske K.u.K. 36. pješačka i 42. domobranska pješačka divizija, koje ulaze u zonu odgovornosti Armijske grupe Pflanzer-Baltin (poslije 7. armija) i tu će ostati sve do odlaska na Jugozapadno bojište tijekom zime i proljeća 1918. godine. Hrvati će ondje pretrpjeti iznimne gubitke, koji se procjenjuju na oko 70 000 poginulih i nestalih. Na području današnje Ukrajine i Poljske sačuvana su i djelomično obnovljena hrvatska vojna groblja i obilježja u Dobrinovcima, Glibivki, Railivu kod Stryja i selu Ujście Jezuickie kod Krakova. U Lavovu je na groblju Marsovo polje izveden novi spomenik posvećen svim Hrvatima koji su stradali na Istočnome bojištu, a u gradu Odesi spomen-ploča posvećena stradalima tijekom 1917. u još uvijek kontroverznim događanjima oko ustroja jugoslavenskih (srpskih) dobrovoljačkih postrojbi.

Na Sočanskome bojištu najvećim su dijelom sudjelovale dalmatinske postrojbe, jedna bojna zagrebačke 53. pješačke pukovnije, 79. pješačke pukovnije iz Otočca i 96. pješačke pukovnije iz Karlovca. Osim karlovačkoga vojnoga groblja u selu Črniče kod Ajdovščine i dijelom zagrebačkoga kod sela Modrejce pokraj Tolmina, nažalost, ne postoje dostojna obilježja velikih stradanja Hrvata na tom području. Znanstveno su istražena sva mjesta velikih bitaka u kojima su sudjelovali Hrvati, što je velik napredak u odnosu na dosadašnje stanje. Izišlo je nekoliko kapitalnih djela, koja su ujedno spomen na to bojište.

Tijekom zime i ljeta 1918., dakle posljednje godine rata, na šire područje Asiaga (Južni Tirol) s Istočnoga bojišta pristigla je glavnina hrvatskih postrojbi. Nažalost, osim znanstvenih radova nema terenskoga obilježja u spomen na njihovo sudjelovanje na tom dijelu Jugozapadnoga bojišta, kao ni za područje Verduna na Zapadnome bojištu.

Hrvatski znanstvenici i volonteri uspjeli su napraviti velik napredak u istraživanju i obilježavanju mjesta pijeteta ondje gdje su u tim već pomalo zaboravljenim događanjima iz Velikoga rata sudjelovale hrvatske postrojbe. Tako će taj tragični povijesni period postati dio našega povijesnog sjećanja, a time ćemo odati dostojnu počast brojnim žrtvama toga rata.

Senjska kapetanija – kolijevka „maloga rata”. Ustroj i vojne aktivnosti tijekom 16. stoljeća

Vedran Klaužer, Hrvatski institut za povijest

Nastanak vojno-obrambenoga pojasa protiv Osmanlija u Ugarsko-Hrvatskome Kraljevstvu možemo smjestiti u vrijeme vladavine Žigmunda I. Luksemburškog (1387. – 1437.). Nakon njegovih početnih organizacijskih inicijativa nastavak organizacije protuosmanske obrane odvijao se u vrijeme vladavine kralja Matijaša Korvina (1458./1464. – 1490.), koji je poslije osmanskoga zauzimanja Bosne 1463. u protuofenzivi oslobodio Jajce i niz utvrda te organizirao Jajačku i Srebrničku banovinu. Svaka od tih vojno-teritorijalnih jedinica sastojala se od jedne strateški dominantne utvrde i većega ili manjega niza (lanca) okolnih utvrda na isturenim položajima prema osmanskim područjima i osvojenim utvrdama. Cjelokupna obrana Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva preko takva modela vojno-teritorijalnih jedinica sastojala se od dva velika obrambena pojasa. Prvu crtu obrane činile su utvrde na potezu od Transilvanije pored rijeke Dunava i utvrde Severinske i Beogradske banovine, Šapca, Srebrničke i Jajačke banovine, a na krajnjem jugu Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva zatvarale su ju utvrde Knin, Skradin i Klis. Drugu, unutrašnju obrambenu crtu činile su utvrde Karánszebes (Caransebeș), Temišvar (Timișoara), Petrovaradin, a na krajnjem jugu Kraljevstva crtu su zatvarale utvrde Bihać i (od 1469. godine) Senj. Nakon Mohačke bitke i raspada postojećega obrambenog sustava, dolaskom austrijskoga nadvojvode Ferdinanda Habsburškog započinje austrijska intervencija na postojećim ostacima obrane i uspostava Vojne krajine kapetanijskoga tipa, pri čemu je preživjela i preostala Senjska kapetanija činila osnovu. Nadograđujući njezinu postojeću strukturu obrane, koju će činiti kvalitetna obavještajna služba na moru i kopnu u vidu izvidnica i doušnika te održavanje raznih straža, signalnih upozorenja pucnjevima ili paljenjem kresova, i održavanjem poštanske službe prema austrijskim pokrajinama Habsburgovci će izgraditi kasniju Vojnu krajinu kao niz utvrdnih lanaca koji se razvio u organiziran i čvrst sistem obrane. Kako je svaku utvrd u nizu obrambenoga lanca činila glavna utvrda s pripadajućim strateški važnim okolnim manjim utvrdama i stražarnicama, za Senjsku kapetaniju od velike su važnosti bile utvrde Otočac i Brinje, a u podvelebitskoj zoni nakon osmanskoga osvajanja Obrovca (1527.) utvrde u Starigradu, Bagu i Jablancu, te će se u tim utvrdama i nastojati održavati trajne vojne posade. Da bi se uspješno obranili od osmanskih pohoda i napada, koji su bili iznimno frekventni i devastirajući, a bilo ih je teško i detektirati, pratiti i pravovremeno suzbiti, razvijala se uhodarsko-špijunsko-doušnička mreža,

koja je bila jedan od najučinkovitijih načina da se sazna za planirane pohode neprijatelja. Iako je obavljanje doušničke službe nosilo rizik gubitka života ako bi neprijatelj uhvatio te osobe, visoki i privlačni iznosi koje se moglo dobiti za davanje podataka o neprijateljskim kretanjima riješili bi pitanje rizika. Dodatnu zaštitu u obavljanju svojih aktivnosti doušnici su stjecali uzimanjem pseudonima kojima bi se potpisivali u svojim dojavama, poput imena svetaca (Sveti Toma, Sveti Juraj, Sveti Miho-vil, Sveti Pavao i dr.). Uz informacije koje bi se dobivale s terena od doušnika, prednost snaga koje su se borile protiv brzih i iznenadnih napada osmanskih martoloza stvarala se i vidu pravodobnoga razmještaja snaga na strateški važne točke, pri čemu je važnu ulogu imala i mreža poštanskih konja i kurira koji bi takve informacije prenosili u dubinu branjenoga teritorija i drugih obrambenih okruga, poput onoga susjedne Bihačke kapetanije. Poradi što bržega protoka informacija uz poštansku službu razvijala se i signalno-alarmna služba, držanjem straža uz mnoge postaje za paljenje kresova ili mužara čijem je paljenju ili pucanju svrha najaviti dolazak Osmanlija. Uspješnu obranu počinje činiti i specifičan način ratovanja koji je nastao kao odgovor na osmanski prodor. Ta posebna vrsta ratovanja toga doba, kojim do tada dominiraju sukobi velikoga broja trupa na otvorenim poljima i u velikim bitkama, sastojala se od prodora u dubinu neprijateljskoga područja radi izvođenja sabotaža, diverzija te pljačkanja da bi se oslabila neprijateljska logistika, zatim hvatanja zarobljenika s namjerom njihova ispitivanja o stanju osmanskih trupa, kao i od izviđanja brodicama po moru te njihova korištenja za razne oblike manjih desantnih akcija ili prelazaka na osmanski teritorij ili onaj mletačke Dalmacije. Mnoge takve akcije započinjale su aktivnostima dojavne službe, bilo doušnika, straža ili ispitivanjem zarobljenika. Najbolji primjeri korištenja takvih taktičkih prednosti u velikim akcijama jesu prikazani noćni napad i desant vojnika senjskoga kapetana Erazma Sauera na Obrovac 1530. te iskrcavanje i uništenje utvrde Solin 1532. pod vodstvom Petra Kružića. Uz noćne napade, vojnici su hvatali zarobljenike radi informacija ili razbijanja mreže neprijateljskih doušnika. Radijus kretanja senjskih vojnika u izvidnicama, prikupljanju informacija ili postavljanju zasjeda bio je izrazito velik te je zadirao duboko u neprijateljski teritorij. Kulminacija takva načina ratovanja bio je prikazani napad na Udbinu, koji je zaokružio sve navedene tipove vojnoga djelovanja. Sakupljanjem informacija o stanju neprijateljske vojske i ispitivanjem zarobljenika aktiviran je 1544. veoma važan i uspješan napad koji je uništio Udbinu kao najvažnije logističko sjedište osmanskih vojskovođa na tom sektoru. Uz te veće akcije postojale su i manje, koje pokazuju odlike tzv. maloga rata, karakterističnog za bor-

be na krajiškome prostoru. Njih su činili iznenadni upadi manjih grupa vojnika Senjske kapetanije na neprijateljski teritorij, sabotaže i zasjede te uništavanje neprijateljskih zaliha korištenjem manjih odreda. Tako su pored stražara (čardaklija) koji su nadzirali sve važnije strateške točke na terenu i prvi uočavali dolazak neprijateljskih snaga vojnici Senjske kapetanije odlazili i na manje pohode radi prikupljanja informacija o neprijateljskim snagama. Naime, najbolji način provjere namjera neprijateljskih jedinica, za razliku od doušničkih dojava, koje su mogle biti netočne, bio je izlazak na teren. U takvim su se akcijama izviđanjem ili čak zarobljavanjem osmanskih podanika mogli pribaviti konkretni podaci. Zarobljenike bi vojnici doveli kapetanu u Senj na ispitivanje. Takve će se akcije u pismima krajiških zapovjednika označavati terminom „hvatanje jezika” (njem. *Zungen zu fachen*), a radijus kretanja tih izvidničkih jedinica bio je širok. Naime, vojnici su u kopnenoj ophodnji odlazili čak do rijeke Neretve. Na temelju prikazanog vidljivo je da je Senjska kapetanija i dalje ostala djelotvoran aparat obrane te da tijekom 16. stoljeća već ima razvijeni sustav obrane protiv Osmanlija. Pored razvijene doušničke službe i mreže poštanskih veza, jasno je da je ona solidan obavještajni centar. Uz dobru komunikaciju s Bihaćkom kapetanijom, vidljivo je da je taj sustav obrane djelotvoran jer upravo sredinom 16. stoljeća u tom dijelu Vojne krajine prestaju prodori većih osmanskih snaga u pokrajinu Kranjsku. Okosnicu obrane činile su vojne posade, a prostor između utvrda stražari (čardaklije) te pomoćne trupe pješaka i konjice. Načini ratovanja bili su raznovrsni, od organizacije potjera za osmanskim četama do uništenja logističkih neprijateljskih točki, a opisani primjeri također nam pokazuju da su podrazumijevali korištenje svih taktičkih prednosti za ostvarivanje cilja. Načini navedenih ratnih taktika koje su primjenjivali senjski vojnici primjer su „maloga rata”, specifičnog za krajiški prostor, koji će ostati karakterističan način ratovanja hrvatskih krajišnika i u idućim stoljećima.

Čuvari mira ili čuvari Jugoslavije?

Margareta Matijević, Hrvatski institut za povijest

Hrvatska nije velesila, 1918. nije bila ni Monarhija. Smjena vlasti u Zagreb je dovela nove odore, Antantne snage. Kratko su se zadržale. Dovoljno da obogate kolorit zbivanja. Najomiljeniji su bili Amerikanci. Zasluge su to njihova predsjednika W. Wilsona. Hrvati su mu pisali u dobro već i samo to što je u nekim pitanjima zadržao objektivan sud. Njegovo ime izvikivali su ulicama i oni koji do jučer nisu čuli ni za njega ni za Ameriku. On je otac Lige naroda, polovično uspješnoga spomenika ljudske sloge i suradnje. Zamisao je bila promicati solidarnost, podići moralnu i pravnu svijest. Svaki politički i međudržavni nesporazum trebalo je riješiti na pravedan način, mirno, putem prava, bez oružja. Da bi se došlo do te razine, trebalo je uvažiti demokratske standarde i slobode. Pitati manjine. Lijepe riječi, na pola puta između idealizma i utopije. Lakše prihvaćene u liberalnim i demokratskim državama, no kad su one ubijale svoje građane? Što je država demokratskija, to rjeđe troši zalihe kositra za streljivo. Očekivalo se mnogo od Lige i u drugim sferama. Pravno zapetljano agrarno pitanje, nezaposlenost i sindikalno organiziranje, gospodarski rast, kultura bez granica, prava žena. Nije baš da ništa od toga nije ostvareno.

Udruženje za promicanje Lige naroda u Zagrebu uglavnom je okupljalo probrane zagrebačke pravnike, većinu boljih. Najvećim dijelom Hrvate, šire naobrazbe, orijentirane od umjereno do integralno jugoslavenski. U političkome djelovanju prepoznatljivi kao građani i demokrati prije nego nacionalisti. Nisu svi bili ni Hrvati ni pravnici. Dugogodišnji tajnik Udruženja bio je pedantni odvjetnik Leo Rotter. Miroslav Daničić bio je liječnik, Sava Ulmanky agronom, prva doktorica znanosti u Hrvatskoj, Milica Bogdanović, povjesničarka, jednako kao i Gavro Manojlović. Možda neočekivano, na popisu su uz brojne druge Božidar Adžija i Ivo Pilar.

Hrvatsko udruženje nije okupljalo više od 300 članova, ali je njihova prisutnost u javnosti bila primjetna. Sve što su radili detaljno je pratio tisak, čak i radio. Ivo Šrepel, spiker Radija Zagreb, bio je također dio kruga koji se okupljao kod župnika Svetozara Rittiga, kao što je bio i Želimir Mažuranić; on je sve redom prenosio. Samo državi važni projekti mogli su dobiti takav javni publicitet. Izdavali su časopis, solidan dvomjesečnik *Liga naroda*. Nije dugo izlazio, od 1931. do 1935. Treći broj *Lige naroda*, posvećen razoružavanju, hvaljen je izvan Kraljevine, pa su Englezi tražili da se nešto prevede i objavi u Britaniji. Teozofi, cionisti, Paneuropski pokret, Panamerička unija, feministice iz Europe i Sjedinjenih Američkih Država, razna druga društva i pojedinci pratili su i hvalili rad Udruženja.

Drugi i najpoznatiji predsjednik Udruženja bio je Želimir Mažuranić, unuk bana Ivana, sin akademika Vladimira, brat spisateljice Ivane Brlić-Mažuranić. Kraće vrijeme ministar. Aleksandrov osobni izbor. Hrvat, politički Jugoslaven iz uvjerenja u vrijeme kad su takvi nedostajali. Usto upućen, znalac, dugo u tom poslu. Bankovni izvodi, platne bi-

lance i pravno zastupanje više banaka zauzimaju nemali dio njegove pisane ostavštine. Rittig ga je predlagao za bana, to nije prošlo. Politički nije mnogo značio, možda bi gdješto jedva prešao prag, teško i to.

Kao član Lige naroda, redovito je putovao na duže vrijeme u Švicarsku, ali i u Francusku, Veliku Britaniju i druge zemlje. Mnogi su mu pisali iz tih država. Pozivan je na sve sastanke i brojna neformalna druženja, od delegacija Kanađana do Kineza. Aristide Briand i Arthur Henderson bili su mu više od usputnih diplomatskih znanaca. Na ovoj razini istraživanja ne mogu potvrditi da je ponekad iznosio hrvatsko pitanje kao problem. Trumbić je držao da čini suprotno, kao „dobar Jugoslaven” ublažava hrvatske prigovore, za beogradski interes otupljuje oštricu hrvatskih jadikovki; Jugoslavija ima problema, ali Hrvati pretjeruju da je njihov najveći. Možda je istina da je bio takav. Svakako, dok je svoje oratorske vještine koristio za laskanje Ligi naroda, istodobno su se gasile sve institucije s hrvatskim predznakom. Da to ne znamo, ne bismo kod njega pročitali. Svoj govor u listopadu 1929. završio je sa željom da u kruni Europe sjaji „kao alem-kamen: sretna i jaka Jugoslavija”. Hvaleći taj njegov istup, Ilija Šumenković odaje mu priznanje „što ste odmah prešli preko naših domaćih sitnica”. Te su „sitnice” Jugoslaviji, ne jednom, došle glave.

Iako deklarirani antifašist, Mažuranić je bio i izraziti antiboljševik, suradnik i prijatelj više društava izbjeglih Rusa. Komuniste je držao šarlatanima koji nikad neće valjano riješiti socijalno pitanje. Na Zapadu i u Jugoslaviji njima mogu pristupati samo nezreli mladići i slabi literati, „koji čak nisu ni zanimljivi”.

Izuzev povremenih predavanja, koja su objavljivana, prevedena i dijeljena, Udruženje je obilježavalo Dan šutnje 11. studenog. Organiziralo je dolaske i predavanja niza istaknutijih pacifista iz Europe. Stizali su uglavnom *Orient Expressom*, odsjedali u *Esplanadi*. Spomenimo neke. U travnju 1930. predavao je L. T. de Krabbe, danski aristokrat, povjesničar, član sekretarijata Lige naroda, poslan da svojom nazočnošću uzveliča proslavu desete godišnjice Udruženja. U travnju 1931. gostovao je Albert Thomas, ravnatelj Međunarodnoga ureda rada u Ženevi. On je govorio o suzbijanju nezaposlenosti i savjetovao reviziju socijalnoga zakonodavstva Kraljevine. Posjetio je i bolnicu Klenovnik. U studenome 1931. glasoviti njemački profesor Ludwig Quidde upozoravao je na strahote možebitnoga budućeg rata. Zakrvimo li se još jednom, ništa neće ostati od Europe i njezine kulture, strahovao je.

Uz te angažmane Mažuranić je bio i predsjednik Senata Kraljevine. Senat je za njega bio posljednja kočnica da loši zakoni ne stupe na snagu, ne unište preostalo povjerenje građana, ne prodube korupciju i državnu nefunkcionalnost. Često se vraćao na agrarno pitanje. Bespravna otimačina tuđega rodit će korupciju i slabiti državu. Najmanje će tu profitirati seljak. Dodatno, sve je to opasno za zemlju jer je Jugoslavija redom gubila parnice pred međunarodnim sudovima kad su ju tužili prijašnji vlasnici. Mažuranić je osobno zastupao grofa Mailátha iz Donjega Miholjca, na primjer, u dugogodišnjoj parnici, pa je o tome sve znao. Kao kuriozum vrijedi napomenuti da je taj njegov govor iz 1933. preveden na njemački, a stotinu i pedeset komada razdije-

ljeno je po Zagrebu, ali i Slavoniji i Vojvodini. Dobar je to govor, potkrijepljen, vješt. Mnogi su ga hvalili, grofica Sofija Eltz iz Vukovara jednako kao zagrebački Kaptol i brojni drugi. Spomenimo ovdje da je i osobni prijatelj njegova oca, zagrebački nadbiskup Antun Bauer, financijski podupirao rad Udruženja za promicanje Lige naroda.

Verbalni pozivi na mir i razoružavanje u godinama u kojima je militarizacija jačala na kraju su se pokazali nedorasli trenutku. S obzirom na broj kontakata i veza mogli su aktualizirati hrvatsko pitanje, ali očito im to nije bilo visoko na listi prioriteta. Kao što je dobro primijetila kolegica Nada Kisić Kolanović za Ivu Politea: „Lijek za centralizam, bezakonje i ostale slabosti jugoslavenske države Politeo ne pronalazi u odcjepljenju Hrvatske nego u više prava i više demokracije.” Mislim da ta ocjena vrijedi općenito za Udruženje. Kao listom pravnici, po prirodi legalisti, radili su na tome da se Jugoslavija stabilizira, ojača, postavi na čvrste temelje i preživi. Ne bude li tako, Mažuranić se pitao: „Quo vadis, Jugoslavija?” Znamo odgovor na to pitanje.

Hrvatski povijesni muzej: odraz društveno-političkih zbivanja i stanja nacije

Matea Brstilo Rešetar, Hrvatski povijesni muzej

Neosporna je činjenica da Republika Hrvatska spada u skupinu europskih zemalja s najstarijim baštinskim ustanovama osnovanim sredinom 19. stoljeća.

U srednjoj Europi to je vrijeme „buđenja nacija” i oblikovanja nacionalnih programa, odnosno razdoblje koje je u Hrvatskoj društveno i politički obilježio hrvatski narodni preporod i banovanje Josipa Jelačića. Program preporoditelja odvijao se u cilju oblikovanja hrvatske nacionalne svijesti, a oni su, okupljeni oko ključnih institucija, dali svoj doprinos procesu nacionalne integracije i afirmacije naspram centralističke politike Habsburške Monarhije, unutar koje su hrvatske zemlje upravno i teritorijalno bile razjedinjene. Shvaćajući važnost institucija, a napose knjižnica, arhiva i muzeja u smislu sabiranja, čuvanja, znanstvenoga obrađivanja i prezentiranja materijalnih svjedočanstava hrvatske baštine, organizirano su započeli s pothvatom znanstvenoga argumentiranja i artikuliranja ukupnosti činjenica koje tvore hrvatski nacionalni identitet da bi pokazali njegove osobitosti. Tada osnovani „narodni” muzeji bili su prvi instrumenti ostvarivanja nacionalnih ciljeva te su se kao antipod razvijali uz prije osnovane muzeje proistekle iz privatnih kolekcija, crkvenih riznica i sakupljačke djelatnosti omogućene kolonijalističkom politikom imperijalističkih sila.

Većina država članica Europske unije, napose one srednjoeuropskoga kulturnoga kruga, mijenjale su tijekom vremena koncepcije svojih nacionalnih muzeja. Bila je to prije svega nužnost uslijed novih geopolitičkih i društvenih zbivanja, kulturnih politika i muzeoloških praksi te potreba suvremenoga informatičkog doba i korisnika.

Članice Europske unije čiji je demokratski razvoj društva naprasno prekinut uvođenjem komunističkoga režima svoje su nacionalne muzeje i postave ostvarile ubrzo nakon njegova sloma 90-ih godina 20. stoljeća te time opravdale svoju državnu samostalnost i suverenost.

Republika Hrvatska, unatoč navedenom historijatu njezinih institucija, danas je jedina zemlja članica Europske unije bez stalnoga postava nacionalne povijesti.

Hrvatski povijesni muzej sljednik je Narodnoga muzeja, koji je posjetiteljima otvoren 1846. te je izraz probuđene nacionalne svijesti u vrijeme hrvatskoga narodnog preporoda i postupne transformacije feudalnoga u moderno građansko društvo. U procesu integracije hrvatskoga naroda i nastajanja moderne nacije u suvremenome značenju Narodni muzej u Zagrebu imao je važnu ulogu. O tim procesima i svim društvenim mijenama koje prolazi hrvatski narod tijekom 19. i 20. stoljeća svjedoči glavnina muzej-

ske građe sabrane i čuvane u zbirkama Muzeja. Od sredine 19. stoljeća, kada je Narodni muzej u Zagrebu počeo javno djelovati, Hrvatska je promijenila nekoliko državnih zajednica: Habsburšku i Austro-Ugarsku Monarhiju, Kraljevinu Jugoslaviju, Nezavisnu Državu Hrvatsku i poslijeratnu Jugoslaviju, a 1991. izborila je samostalnost i suverenost.

Tijekom 174 godine postojanja Muzej nikada nije imao odgovarajući smještaj niti je ostvario stalni postav. U odnosu na „dugo 19. stoljeće” i trome procese koje je prolazio tijekom svojega formiranja, Muzej je u 20. stoljeću bio suočen s teškim krizama uzrokovanim smjenama političkih sustava i režima. Selio se na različite lokacije, a njegova se građa u međuvremenu izuzimala za druge, tek osnivane muzejske institucije. Osamostalio se i konačno izdigao iz odjela Narodnoga muzeja na temelju *Uredbe o muzejima i galerijama od 26. srpnja 1940.* za vrijeme Banovine Hrvatske pod nazivom Hrvatski narodni historički muzej. U vrijeme Nezavisne Države Hrvatske od narodnoga je postao „državnim”. U poraću 1945. predložena je i zamalo provedena njegova likvidacija i razdioba muzejskih zbirki te je kao i sve hrvatske nacionalne institucije tijekom komunističkoga režima nosio naziv u genitivu – Povijesni muzej Hrvatske. Po odluci režima, unutar njega se formirao i kadrovski popunio Muzej narodnoga oslobođenja Hrvatske, a od 1948. njegovim odjelom postaje i Muzej Srba u Hrvatskoj, čiju je građu činila pohrana Srpske pravoslavne crkve sve do povrata građe vlasniku početkom 80-ih godina 20. stoljeća.

Godine 1959. privremeno je smješten u baroknu palaču Vojković-Oršić-Kulmer-Rauch na zagrebačkome Gornjem gradu, površine nešto veće od 1700 m², koja je tako postala prvi „vlastiti” dom Muzeja. Građa je sabirana, istraživana i stručno dokumentirana te u tematskim izložbama prezentirana javnosti, ali stalni postav Muzej nikada nije imao.

Od početka 70-ih godina uslijedilo je intenzivno razdoblje programskoga djelovanja tijekom kojega su ravnatelji Muzeja s kolektivom nastojali iznaći rješenja za prostorne probleme Muzeja i konačnu realizaciju stalnoga postava. Mjerodavnim institucijama upućivani su tako apeli s prijedlozima i rješenjima, a u istu svrhu izrađivale su se i prve koncepcije stalnoga postava. Iako je bilo jasno da za nacionalni muzej nema prostora unutar postojećega režima te nikada nije ušao u projekt izgradnje kapitalnih objekata Socijalističke Republike Hrvatske, Muzej je djelovao aktivno i odgovorno, spretno pronalazeći niše za prezentaciju nacionalnih tema.

Tek s demokratskim promjenama u samostalnoj Republici Hrvatskoj mijenja se status nacionalnoga povijesnog muzeja. *Zakon o Hrvatskom povijesnom muzeju (Narodne novine 27/1991)* objedinio je dva povijesna muzeja: Povijesni muzej Hrvatske i Muzej revolucije naroda Hrvatske (osnovan 1945.) i odredio mu status državne ustanove. Integracija dvaju muzeja uslijedila je kao rezultat političke odluke, lišena racionalnoga sagledavanja i uvažavanja struke, koja je nudila primjenu dobre prakse zemalja proizašlih iz istočnoga bloka. Nadalje, obnova Palače započeta sredinom 80-ih godina, koja je za cilj imala na temelju reorganizacije prostora doći do stalnoga

postava Muzeja, integracijom je tako postala nesvrishodna, a zbog nastupajuće inflacije i agresije na Republiku Hrvatsku odužila se sve do 1997. godine. Najvećim problemom i dalje ostaje Osnivačevo nepridržavanje zakonske odredbe u vezi s rješavanjem problema smještaja i realizacije stalnoga postava Muzeja, uvećanog i u kadrovskome pogledu i u vezi s povećanjem opsega fundusa sa sve manjim manevrom za djelovanje. Uslijedili su novi apeli i sugeriranje prostornoga rješenja, međutim uzalud.

Muzej tako od 1991. do danas djeluje na tri lokacije – u Palači Vojković-Oršić-Kulmer-Rauch (Matoševa 9, Zagreb), koristi dio prostorija u Domu hrvatskih likovnih umjetnika (Trg žrtava fašizma 16, Zagreb) te skrbi o Memorijalnome muzeju Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu. Muzejske čuvaonice postale su pretijesne za više od 300 000 muzejskih predmeta koji obuhvaćaju razdoblje od 14. do 21. stoljeća i razvrstani su unutar šesnaest muzejskih zbirki.

Cjelokupna izložbena i pedagoška djelatnost Hrvatskoga povijesnog muzeja odvija se unutar 240 m², što je površina većega gornjogradskog stana. No unatoč prostornim poteškoćama i nepostojanju stalnoga postava, muzejski se fundus i prije i danas intenzivno obrađuje, istražuje i objavljuje. Muzej je ostvario niz važnih i uspješnih izložbenih i izdavačkih projekata – redom pilot-projekata s konačnim ciljem realizacije stalnoga postava. Obavlja i intenzivnu edukacijsku djelatnost – više od 80% posjetitelja čine školska djeca i studenti koji ostvaruju izvannastavnu aktivnost i terensku nastavu. Njima, kao i stranim posjetiteljima, čiji je broj u znatnom porastu, nije dostupna muzeološka prezentacija, odnosno stalni postav hrvatske povijesti, što je za djelatnike najveći problem u komunikaciji s posjetiteljima.

Od 1996. do 2006. Uprava Muzeja svakom je prilikom nastojala upozoriti na problem nedostatnoga prostora. Promemorije i niz apela koji su tada bili upućeni na mjerodavne adrese, čini se, polučili su uspjeh.

Nova stranica u povijesti Muzeja otvorena je 2007., kada je Vlada Republike Hrvatske donijela Odluku o kupnji nekretnine – zgrade bivše Tvornice duhana Zagreb (Klaićeva – Hochmanova) za smještaj Hrvatskoga povijesnog muzeja, objekta industrijske arhitekture i zaštićenoga kulturnog dobra. Pristupilo se pripremi projektne dokumentacije za preuređenje tvorničkoga objekta u suvremeno opremljen muzejski prostor te izradi koncepcije stalnoga postava prvi put za tip nacionalnoga povijesnog muzeja. Građevinska dozvola ishoda je u kolovozu 2011. godine. Kapitalna investicija Republike Hrvatske odvijala se po planu u skladu s ugovorenim obvezama.

Međutim od 2012., dolaskom Kukuriku koalicije na vlast, postaje očito da se preseljenje i realizacija stalnoga postava Hrvatskoga povijesnog muzeja u Tvornici duhana Zagreb odvijaju neželjenim smjerom. Naime, odlukom nove Vlade pokrenuto je javno-privatno partnerstvo i preprojektiranje projekta. Radnje koje je tada poduzelo Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, oduzevši projekt rekonstrukcije i preuređenja Tvornice duhana Zagreb iz ruku Hrvatskoga povijesnog muzeja, danas su

predmetom pravosudnih tijela. Nastojanja Ministarstva kulture od 2016. da se projekt ponovno pokrene nisu urodila plodom; blokirana je svaka daljnja investicija u objekt i njegovo privođenje svrsi.

U takvim okolnostima Hrvatski povijesni muzej dočekuje potres 22. ožujka 2020. godine. Palača Hrvatskoga povijesnog muzeja, jedini prostor u kojemu Muzej javno djeluje, ocijenjena je neuporabljivom. Time je Muzej zatvoren za javnost i našao se suočen s najtežom i najdubljom krizom u 174 godine postojanja, iscrpljen nikad realiziranim projektima preseljenja i realizacije stalnoga postava.

Na povijesnoj vjetrometini ideologija, politika i parcijalnih interesa Muzej danas očekuje zaklon – odgovornu i čvrstu političku odluku Osnivača koja će stati iza ostvarenja njegova potpunoga poslanja da bi ga izvukla iz agonije produbljene potresom u ožujku 2020. godine. Ona vlada koja će imati snage stati iza projekta preseljenja i izgradnje novoga Hrvatskoga povijesnog muzeja upisat će se zlatnim slovima u hrvatsku povijest. Time bi Republika Hrvatska stekla punu relevantnost u definiranju identiteta, njegovoj prezentaciji i pojavnosti unutar zajednice europskih naroda te okvira globalizacijskih procesa, s ciljem njegova strateškoga usmjeravanja i uporabe unutar različitih resursa – političkih, umjetničkih, znanstvenih, obrazovnih i socijalnih.

Od vremena prijave na ovaj skup te konačnoga nastanka teksta Osnivaču je predloženo novo rješenje...

Kultura i stvaralaštvo

Od sestre i kraljice do biskupa Štroce i bana Mažurana. Vrlo kratko o lutanjima hrvatske humanistike

Vladimir Peter Goss, Sveučilište u Rijeci

U crkvi sv. Mihajla u Stonu nalazi se oslik s prikazom vladara, donatora, s crkvicom u rukama u niši do ulaznih vrata (kasno 11. stoljeće). Te freske, najstarije očuvane u našoj domovini, nastale su vjerojatno između 1050. i 1100., a u njima je, navodim riječi velikoga znalca Cvita Fiskovića, očit ranoromanički linearizam, no kroz tu rustičnost izbijaju i vlastite oznake kakve nisu pronađene ni u italiskim ni u drugim dalmatinskim freskama (Fisković 1965).

Na modelu crkvice jasno se vidi tornjić kupole te masivni zapadni toranj. Kralj nosi krunu sa zaušnjacima i tri križića, dakle karolinšku krunu kakvu nosi hrvatski kralj na poznatome reljefu u Splitu i na pečatu Petra Krešimira IV. (1058. – 1074.). Lik u Stonu prepoznat je kao prvi dukljanski kralj Mihajlo, koji je od pape dobio priznanje svojega naslova i kraljevstva. Ovdje Mihajlo slijedi korake svojega suvremenika, zacijelo uzora, hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira (1075./76. – 1088./89.). I Zvonimir se pri krunjenju zakleo na vjernost papi i tako uveo Hrvatsku u red priznatih europskih država. Snažno je podupirao reformni pokret, djelatnosti nadbiskupa Lovre i reformiranih benediktinaca. Na južnome Jadranu poluga te reforme bio je samostan benediktinaca sv. Marije na Lokrumu, koji je imao uske veze s metropolijom u Splitu.

Zvonimir se 1069. u dokumentima spominje kao ban u pratnji Petra Krešimira. Godine 1075. je *dux*, a iste godine i *rex*, zaobišavši tako Krešimirova nećaka vojvodu Stjepana. Da nije imao kraljevske trpimirovičke krvi, ne bi bio moguć njegov neosporavani dolazak na prijestolje. Bio je dakle pripadnik Svetoslavića, mlađe grane Trpimirovića, koji su od vremena Svetoslava oko 1000. vladali kraljevstvom Slavonije.

Kao takav bio je susjed Ladislavu Arpadoviću (1040. – 1095., kralj 1077. – 1095., prije toga *dux* 1064. – 1077.), koji je u času kad Zvonimir postaje kralj još bio vojvoda. Ladislav je imao šanse postati kralj, no bilo je i jakih suparnika. Nije imao muškoga nasljednika. Podrška uvaženoga susjeda bila bi itekako dobrodošla i tako Ladislav udaje svoju mlađu sestru Jelenu, „Lepu“, za bana Zvonimira. To se zbilo prije 1076., kad se Jelena spominje kao hrvatska kraljica. Zvonimirov i Jelenin sin Radovan sudjelovao je u nekoj pravnom poslu kao svjedok 1083., tada mu je bilo barem 18 godina. Rođen je oko 1065., kad je Zvonimir u najbolju ruku bio samo *banus*. Ladislav je dakle dao svoju sestru Zvonimiru mnogo prije nego što je ijedan od njih ostvario kraljevske ambicije. Kandidat za krunu ne daje svoju sestru bilo kome. I Zvonimir je bio predodređen za velike stvari.

Po uvriježenome vjerovanju, Zvonimir je bio zlikovac koji se prodao Dalmatincima, papi, nadbiskupu Lovri, latinskoj Crkvi, a izdao je interese hrvatskoga naroda i hrvatske Crkve. Ženeći se kobnom tuđinkom, doveo je stranca na hrvatski tron i skrivio propast

hrvatske državnosti. Pogledajte samo roman *Kraljica Lepa* Eugenija Kumičića.

Ništa nije dalje od istine. Zvonimir je bio izvanredno sposoban vladar koji je uspio stvarno integrirati Dalmaciju, povezati hrvatski kontinent i priobalje, steći naklonost jednoga od najvećih papa svih vremena, Grgura VII., što je danas otprilike ekvivalent ulasku u NATO. Kako nam svjedoči Bašćanska ploča, štitio je i darivao hrvatsku narodnu Crkvu, koja je i sama bila na strani velike crkvene reforme koju u Hrvatskoj provodi nadbiskup Lovro. Sasvim sigurno nije prezirao hrvatsko pismo i jezik.

Veličina Zvonimira i Ladislava jest u tome što su shvatili da su Ugarska i Hrvatska premalene da same opstanu između Svetoga Rimskog Carstva, Venecije, Bizanta, Kiivskoga Rusa, Normana i barbarskih plemena poput Kumana i Pečenega. U takvoj situaciji bilo je sasvim jasno da će kraljevstvo preuzeti onaj s najboljim nasljednikom. Ladislav nije imao muškoga nasljednika, a Zvonimirov sin Radovan umro je prije oca. Da nije, Hrvat bi vladao u Esztergomu naslijedivši hrvatsko-ugarski *Commonwealth*. No strana dinastija Arpadovića na hrvatskome prijestolju nikako nije značila kraj suverenosti. Pa i danas Velika Britanija ima kraljevsku dinastiju koja je krajem 18. stoljeća došla iz njemačkoga Hannovera. Ta je dinastija, preimenovana u windsorsku, vodila dva svjetska rata sa svojom njemačkom pradomovinom. Kad se stanje u Hrvatskoj i Ugarskoj normaliziralo dolaskom na prijestolje Kolomana (1097. – 1115., u Hrvatskoj od 1102.), taj se itekako nastojao pokazati kao legitimni vladar, a to je u okolnostima svojega vremena kao Ladislavov nećak i bio. Hrvatska je dobila novu vladarsku dinastiju, ali je ostala trojedna kraljevina unutar zemalja krune sv. Stjepana. I nikad se protiv Arpadovića nije bunila.

Ovaj ekskurs bio je potreban da shvatimo važnost hrvatsko-ugarske alijanse Zvonimira i Ladislava za zajedničku politiku osamdesetih godina 11. stoljeća. A može se reći i za širenje toga „proeuropskoga”, reformističkog saveza na južni dio istočnojadranske obale, privlačenjem Duklje u sferu interesa hrvatsko-ugarske zajednice. Još jedna crkvice sv. Mihovila čudesno upotpunjuje ovu fascinantnu priču o europeizaciji istočnojadranskoga prostora.

Jelena Lepa spominje se u četiri darovnice uz svojega kraljevskog supruga (1078. dva puta, 1083. dva puta), u dvije i uz sina Radovana (1078., 1083.), što bi se moglo tumačiti kao izraz bliskosti unutar kraljevske obitelji. Ne bi uopće bilo neobično da je prisustvovala, zajedno sa Zvonimirom, posveti svoje zadužbine, crkve sv. Mihovila na Koločepu, iako je ona bila izvan granica njihova kraljevstva, na dukljanskome području!

Posred otoka Koločepa virili su iz zemlje tragovi crkvice sv. Mihovila dok konačno krajem 20. stoljeća nisu i detaljnije istraženi te je ustanovljen tlocrt i elevacija – južnodalmatinska crkvice s kupolicom. Posloženi su ulomci kamenih reljefa nađenih na mjestu ili razbacanih uokolo po otoku i rezultat je svega toga gotovo potpuna rekonstrukcija oltarne pregrade s likom arkandela Mihaela u zabatu septuma. Ti su reljefi već solidno zašli u sferu romanike, pa se tako uz uvjerljivi reljef arkandela pojavljuje i ploča s anđelima koji podsjećaju na antičke *putte*. Primijećene su sličnosti

koločepskih reljefa i radova istovremenih splitsko-trogirsko-kninskih radionica te epigrafskih klesara Splita, Trogira, Kaštela i okolice. No najveća vrijednost pregrade natpis je na gredi koji glasi: *Queso vos omnes qui aspicitis ut fundatis preces pro sorore et regina quae edificavit ecclesiam in honorem sancti Michaelis Archangeli*, tj. „Molimo sve vas koji ovo gledate da izrečete iskrene molitve za sestru i kraljicu, koja je sagradila crkvu u čast svetoga Mihovila arkandžela.” Vedrana Delonga pokazala je da se izraz *soror et regina* teško može primijeniti na bilo koga drugog iz vremena nastanka natpisa, tj. kasnog 11. stoljeća, osim na Zvonimirovu suprugu, kraljicu Jelenu Lepu, sestru kralja Ladislava (Delonga 2007; Peković et al. 2005). Sad postaju sasvim jasne veze Zvonimira i Mihajla, pojava stare, karolinške hrvatske krune, prisutnost skulptora i epigrafa iz srednje Dalmacije. Ladislavsko-zvonimirska politika „reformom u bolji život” nije se zaustavljala na Neretvi, nego je imala ambicija i odjeka na dalekome južnom Jadranu. Od slovačke Morave do Bojane gradi se jedinstveni politički prostor. Nije mnogo nedostajalo da se on i izgradi i da njime upravljaju potomci Trpimirovića.

Krležine *Balade* pročitao sam prvi put krajem pedesetih, negdje oko mature. O Krleži smo slušali u školi, gledali njegove drame. Kod kuće se o Krleži govorilo uglavnom dobro, uz neke zadržke glede njegova prianjanja uz jugokomunizam nakon 1945. godine. Takav je bio moj Krleža prije *Balada*: komunist, Titekov pajdaš, buržuj i naš kajkavec.

Tijekom gimnazije počeo sam pomalo razvijati i vlastiti kritički, pa i skeptični stav, i posumnjao u dobre namjere i prakse nekih tumača naše povijesti. U *Baladama* je Krleža u cjelini progovorio mojim jezikom. A na kraju knjige *balada* bio je „Planetarijom”. Mislim da smo se u šestom (danas bi to bio drugi) razredu prvi put susreli s ilirskim pokretom. Nekolicini od nas palo je na pamet kakvo je to, zaboga, nacionalno buđenje koje ne koristi čak ni narodno ime. Kad sam na 14. stranici pjesme (139. stranica knjige) nakon „dra. Ludwiga von Gaya” nagazio na „Biškupa Štrocu”, sve mi je bilo jasno!

U „Planetarijumu” je Krleža udario po stupovima ilirizma – Gaju, Strossmayeru, Mažuraniću. Opalio je Krleža, i s pravom, po Khuenu, oplakao Grabovca, Križanića i Supila. Gay je bio *sleeper* ubačen u Hrvatsku da služi interesima bečkoga dvora i nametne nam jezik, koji bi se onda mogao nametati svim narodima Balkana.

Krleža se jasno opredijelio:

„Iliri kak pilki, faklonosi,
Pokapali su paradno starinsku reč: KAJ.”

To nije bila obnova, nego put do Karadžića i Daničića, Novoga Sada i progona nakon *Deklaracije*...

Dobro su Krležu služile njegove povijesne oči:

„I biškupa Štrocu sem videl v megli,
Kak babu na loncu, gde sedi na cegli.

I Bana Mažurana z bakenbarti sivi,
Nigdar ne zgine kak ban gdo jemput živi..."
„Dok Biškup Štroco v tenji đakovečke geste,
Pod toplom krovom biškupske sijeste,
Gladnog muža hrani s 'nafarbanom Toskanom' ..."

Ni danas ne mogu zatajiti svoje oduševljenje skidanjem smokvina lista ilirizmu. Tu se potvrđivao moj stav, kojega se ne odričem ni danas, da se u našim povijesnim znatnostima hvali prije svega one koji nas guraju na Balkan; Tomislava koji je vadio iz škripca župana Zahariju, Ljudevita „Posavskog” koji nas je branio od zapadnoga imperijalizma... U školi su nas učili da je Hrvatska u biti propala 1102. i tako do ZAVNOH-a nema hrvatske državnosti, kad se ova utapa u jugoslavenskome bratstvu i jedinstvu. Nitko nam nije rekao da su oni omrznuti Alapići, Tahiji, Auerspergi i Foscoli spašavali Hrvatsku od mora do Drave. Da je sv. Jere bdio iz svoje kućice u Rimu nad uljudbom naroda koji praktički nije postojao, a ipak je opstao.

Nisu htjeli ni čuti što je sv. Metodije kao nadbiskup moguće radio u Panoniji 9. stoljeća, tko je vladao i što se događalo u Donjoj Panoniji njegovih patrona Pribine i Kocelja, tko su bili ti Panonci Blatnograda. Tko je dobio ime po danas golemome višnjiku kod Babine Grede koji se zove Kostroman, što se to uglavljivalo oko *sestre i kraljice* u humskoj kneževini potkraj 11. stoljeća između njezina muža na hrvatskom, njezina brata na panonskom i njihova novoga saveznika na dukljanskom prijestolju. Tko je taj neki herceg Koloman koji je stvorio, u 13. stoljeću, pa makar i nakratko, najčvršću i najuspješniju veliku Hrvatsku, gradio Čazmu, dovodio bamberske majstore i poznavatelje umijeća Villarda de Honnecourta. Koji je moguće iz Francuske, Veneta i Emilije doveo u Trogir najvećega majstora romanike na njezinu trijumfalnom izdisaju... Ergo, Hrvati su nesposobni za samostalan život, za upravljanje državom, neoriginalni, neizdržljivi, nevjerodostojni, kukavice... što tu i tamo nadoknađuju izljevima primitivnoga genocidnog nacionalizma.

Zbog svega toga, a i u vidu vidovdanskih oslobođenja kao predigre onome pravom, jugokomunističkom, potresla me je, pa i prestrašila, Krležina izrazito pozitivna karakterizacija „Staroga”, oca domovine Ante Starčevića. U školi je Starčević bio sumnjiv kao izvor zločina nacionalizma, no ipak mu se priznavala izvjesna uloga u slabljenju „strane” vlasti u Hrvatskoj, što bi moglo značiti da je i on, pa makar i nesvjesno, navijao za Jugoslavije.

Balade su otputovale sa mnom u Novi Svijet. A s njima i moje uvjerenje da je njihov autor vrlo lijepo razotkrio laži ilirizma i uopće pokorničkoga mentaliteta velikih meštara hrvatske humanistike, njihovih učenika, ali i šire javnosti, koju je preko sustava naobrazbe držala pod paskom crvena elita. Desetljećima sam u novome okruženju, brzo i komotno napredujući u struci, pokušavao tu i tamo baciti rukavicu magisterima jugolažama u domovini. Usprkos svim mojim saznanjima, bilo je jako teško izvući se u praksi iz ustaljenih kolotečina. Trebalo je, uz ostale, osloboditi i sebe.

No „balkanizam” nije jedini krivac za pogrešna gledanja na hrvatsku prošlost. Na 22.

stranici *Balada*, prvoj stranici „Lamentacije o štibri”, pod naslovom stoji posveta:

„‘Pavlu Štosu horvackemu vitiznancu ki kipa domovine ni spoznal ni prepoznal’,

Kip domovine na početku leta 1831

Vre i svoj jezik zabit Horvati

Hote, ter drugi narod postati;

Vnogi vre narod sam svoj zameče,

Sram ga j' ak stranjski 'Horvat' mu reče,

Sam proti sebi je l' ne šetuje,

I ovak slepec sam sebe truže...”

Ispjevavši „Kip domovine vu početku leta 1831”, Štoos je ispisao zlatnu stranicu hrvatskoga pjesništva. Ta ga je pjesma s pravom ne samo uvela u književnost nego i smjestila u red naših legendarnih pjesnika (Dubravko Jelčić). U njoj je, kako reče Matoš, „suznim očima gledao Hrvatsku kao kraljicu bez krune”. Nema se tu mnogo što dodati. Ako ilirci flirtaju s Balkanom, štoosovci su snobovi i šengajsti koji gutaju uvozno smeće iz navodno naprednijih krugova Zapada.

Tako me je knjiga Krležinih *Balada* tiskana u Zagrebu MCMXLVI s ilustracijama Krste Hegedušića uvela u balkanizam i globalizam, antibrendove hrvatskoga postojanja koji se isprepleću i međusobno podbadaju. I tako sve do danas, nakon tri desetljeća koja su nas trebala osloboditi balkanizma.

Zadatak hrvatske humanistike jest shvatiti što je Hrvatska, njezin prostor, povijest i kultura, što je istiniti i pravi „hrvatski brend”, odnosno brendovi koji se ujedinjuju u onome krovnom, hrvatskom, i gdje je tome brendu mjesto u našoj zajedničkoj Europi. Ukratko, ne treba kudit samo vidovdane i globaliste, nego se obračunati sa svima koji iz bilo kojih razloga mute vodu u našem prostoru. A to prvenstveno znači samospoznaju. Materijala, mnogo od njih neprepoznatih i neiskorištenih, ima mōre. Treba ih prepoznati i iščitati.

O hrvatskoj etnotradicijskoj kulturi u izobrazbi

Lidija Bajuk, Institut za etnologiju i folkloristiku

U hrvatskoj akademskoj zajednici pojam *nematerijalna kulturna baština* prevladao je pojam *duhovna kultura* koji mu je prethodio. Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara Republike Hrvatske (1999.) i njegova dopuna (2017.) definiraju *nematerijalno kulturno dobro* kao „razne oblike i pojave duhovnog stvaralaštva što se prenose predajom ili na drugi način, a osobito: (1) jezik, dijalekte, govore i toponimiku te usmenu književnost svih vrsta, (2) folklorno stvaralaštvo u području glazbe, plesa, predaja, igara, obreda, običaja kao i druge tradicionalne pučke vrline, (3) tradicijska umijeća i obrte.” Tako se pojam *nematerijalnoga* tumači *duhovnim* oblicima i pojavama stvaralaštva. Međutim, *nematerijalno* je suprotno *materijalnome* i njegova je negacija, pa ne može proizaći iz *materijalnoga*. Budući da je oblicima i pojavama duhovnoga stvaralaštva preduvjet *materijalno*, logičnije je rabiti pojmove *materijalna i duhovna kultura*. Zabilježena, osebujna i jedinstvena, tzv. nematerijalna dobra, 171 uvršteno na Listu zaštićenih nematerijalnih kulturnih dobara Republike Hrvatske i 15 na UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva (MKM: web), svjedoče o preoblikovanjima, (re)interpretacijama i (re)konstrukcijama povijesne i aktualne hrvatske zavičajne simbolike u hrvatski nacionalni identitet.

Izbjegavanje pojma *duhovna kultura* potvrđuje dosljednost u ideološkome zabacivanju nakon Drugoga svjetskog rata svega što je više ili manje izravno povezano s vjerskim predodžbama. Tako je etnomuzikolog Miroslav Vuk, pišući o putovima širenja međimurskoga koljanskog napjeva „Dober vam večer, gospodar”, kritizirao prepravljene prijevise Žgančeva usporednoga zapisa u udžbeniku „Pjevajte s nama 2 za glazbeni odgoj u 5. i 6. r. OŠ” Jože Požgaja (Zagreb, 1961.):

Umjesto izvornih tiskanih riječi iz 1924. godine: ‘Dober vam večer, gospodar, gospodar! Dobre vam Jezuš goste dal! To mlado leto pofalimo, to dete Jezuš molimo’, Joža Požgaj, izbacivši iz teksta ime Jezuš, preuređuje ovako: ‘Dober vam večer, gospodar, gospodar, dobre vam goste večer dal! To mlado leto pofalimo i sako dobro vam nosimo!’ Kao visoko obrazovan glazbenik on to nije smio učiniti. Što je najgore, tako osakaćenu i nagrđenu popijevku, koju je međimurski seljački puk nazivao svetom, naučilo je pjevati u minulima gotovo trima desetljećima oko milijun hrvatske djece, a sve zbog nečije samovolje i osobnih ustupaka jednoumlju koje svete riječi nije podnosilo ni u izvornim pučkim tekstovima. (Vuk 1993: 240–241)

Tradicijski proljetni napjevi „Protuletno drago vreme” prigorsko-zagorskoga veleposjednika Ladislava Fodrocija i „Protuletje nam dohaja” prekmurskoga župnika Štefana Modrinjaka ilustriraju uhodanu praksu izbacivanja nabožnih stihova od Drugoga svjetskog rata (Vuk Croata 1998: 352–353) do osamostaljenja Republike Hrvatske. Pod crkvenim i režimskim pritiscima, uočila je folkloristica Marija Novak, pjevači tradicijskih napjeva skraćivali su, mijenjali ili izbacivali „nepoćudne stihove” (Novak 1993: 97, 100). Objavljeni u pjesmaricama i udžbenicima za glazbeni odgoj / glazbenu kulturu, takvi napjevi još uvijek su aktualni, čak i napjevi čiji su dijalektalni stihovi

„poknjiževljavani” i prijevodno „popravljeni” na standardni jezik (Lončarić 1991: 195–202), navodno radi lakšega razumijevanja korisnika s hrvatskih ne-kajkavskih područja, koja su, za razliku od čakavskih, stigmatizirana kao seljačka, neobrazovana, konzervativna, nemušta i manje vrijedna. Tako je u „Pjesmarici jugoslavenskih narodnih popijevki za osnovne škole”, koju je 1922. objavila Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju, skladatelj Antun Dobronić štokavizirao notografirane međimurske napjeve „O, Jelo, Jelice” (br. 6), „Kiša pada, trava raste” (br. 55), „Grad se bijeli” (br. 71; v. l.c), „Ćuk sjedi” (br. 93), „Ustao sam jutros rano” (br. 97), „Laku noć, roditelji mili” (br. 115), „Uprem oči” (br. 119; v. l.b) i „Meni zvona tužne glase donose” (br. 188), od kojih su „Kiša pada, trava raste” i „O, Jelo, Jelice” u udžbenicima za glazbenu obuku zastupljeni neprekidno od tada do danas (prvi u 3. i drugi u 4. r. OŠ). Najzad, unatoč stoljetnim nastojanjima oko zatiranja od crkvenih predstavnika, noviji znanstveno-mitološki doprinosi o hrvatskome bajoslovlju, usidrenome u hrvatskim obredno-običajnim praksama, tradicijskome rukotvorstvu i usmenoj književnosti, u izobrazbi učenika slabo su zastupljeni, a široj javnosti dostupniji su proizvoljni i nekritički pristupi.

Iako je glazba jedna od najvažnijih ljudskih aktivnosti, učenje o njoj aktualnim je hrvatskim općeobrazovnim kurikulumom svedeno na 35 nastavnih sati godišnje. O tradicijskoj glazbi uči se na nastavi u 3., 4. i 5. razredu (osim u 4. razredu, izostaje ravno-pravna teritorijalna zastupljenost hrvatskih napjeva, a nedostaju i tradicijski uskrсни napjevi), a nadalje ovisno o osobnim nagnućima nastavnika, a nedostatno se uči i na srednjoškolskoj nastavi glazbene umjetnosti. Premda suvremeni osnovnoškolski udžbenici, priručnici i dodatna literatura za glazbenu kulturu omogućuju njihovu uravnoteženu zastupljenost u redovnoj, izbor-noj i fakultativnoj nastavi glazbe te u izvannastavnim glazbenim aktivnostima, što uvelike ovisi o obrazovanju nastavnika razredne i predmetne nastave (Narodne novine 69/2019, 7/2019), tradicijski napjevi predviđeni kurikulumom uče se uglavnom na formalnoj razini. Stoga se slabo pamte, izuzev ograničenoga izbora napjeva utvrđenih slušanjem i opetovanim izvođenjem. Njihovi lokalni obredno-običajni konteksti uče se sporadično ili se uopće ne uče, a tekstološki aspekti iznimno i isključivo na nastavi hrvatske književnosti, također na formalnoj razini. Udžbenički notografirani izbor napjeva najčešće se kompilira iz prethodnih udžbenika i prepisuje bez provjere. Jezične netočnosti još nisu ispravljene u propisnome Nastavnom planu i programu glazbene kulture za osnovne škole, primjerice u 4. r. netočno su napisani naslovi međimurskih napjeva „Ćuk sedi” umjesto „Ćuk sedi”, „Po kopinom” umjesto „Pod kopinom”, u 5. r. „Baruši; Barice” umjesto „Baroš, oj, Barice”, „Tica vuga lepo speva” umjesto „Ftica vuga lepo speva” (HNOS 2006: 66–78). I u aktualnim udžbenicima za glazbenu kulturu različitih autora i nakladnika učestale su podudarne paušalnosti i pogreške uzrokovane nekritičkim prepisivanjem, primjerice proizvoljno kontekstualiziranje, netočni međimurski kajkavizmi (*rožica* umjesto *ružica*, *ćuk* i *spušćene* umjesto *čuk* i *spušćene*, *kad(a)* i *više* umjesto *da* i *već*), pogrešna tumačenja (*šika* „lijepa”), neprikladno izabrani ili potpisani slikovni prilozi (*bandisti* predstavljeni s tri trubača, *citra* bez žica) itd.

Zbog višekratnoga neposrednog svjedočenja nedostatnom znanju ili posvemašnjemu neznanju o hrvatskoj etnotradijskoj kulturi učenika i na temelju dopisa Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske (kl. 602-01/16-01/00190; urbroj: 533-01-16-0001) od 18. ožujka 2016., dragovoljna radna stručno-znanstvena skupina Odjela za arheologiju i etnologiju Matice hrvatske (prof. dr. sc. Tvrtko Zebec, prof. dr. sc. Tihana Petrović Leš, mr. sc. Željka Jelavić, dr. sc. Lidija Bajuk) mjesec dana poslije službeno se očitovala o nedorečenostima, slabostima, propustima, nedosljednostima i manjkavostima Prijedloga stručne rasprave o kurikularnim dokumentima, u skladu s dokumentom Cjelovita kurikularna reforma – stručna rasprava i javno savjetovanje. Naime, zbog neuključivanja stručnih suradnika etnologa kao savjetnika i recenzenata u pisanje obrazovnih kurikula i udžbenika tradicijski sadržaji na nastavi društveno-humanističkih i umjetničkih područja zanemareni su, nereprezentativni i nepotpuni, pa i netočni. Tako su nedovoljno zastupljeni ili površno obrađeni pojmovi *narod, zavičaj, identitet, mit, usmena književnost, obred, običaj, koleda, kolo, tradicija, baština/nasljeđe, folklor, narječje, mjesni i zavičajni govori, dvojezičnost, idiom, UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva*; o usmenoj književnosti uči se formalno, s obzirom na njezinu podjelu na književne vrste i rodove te s obzirom na jezik i stil; izvanškolsko poučavanje u suradnji s muzejima je neredovito; stjecanje praktičnih znanja u obvezatnim i sufinanciranim školskim zadrugama sporadično je; izostaju interdisciplinarni i korelacijski oblici obrazovnoga, funkcionalnog i odgojnog rada. Sve to doprinosi da učenik, kao ciljani aktivni sudionik „interkulturalne kompetencije”, nekritički prihvaća nametnute i upitno vrijednosne izvannastavne sadržaje. Na studijima za izobrazbu etnologa solidno se teorijski uči o hrvatskoj tradicijskoj kulturi, na studijima za izobrazbu odgojitelja i nastavnika te na umjetničkim akademijama solidno praktički o hrvatskoj tradicijskoj glazbi, a na muzičkim akademijama dodatno još i teorijski. Nasuprot tome, folkloristički, kulturnoantropološki i kroatistički studijski sadržaji o hrvatskoj usmenoj književnosti uglavnom se ne povezuju s hrvatskim tradicijskoglaženim nasljeđem. Studenti veleučilišnih kolegija menadžmenta turizma samo informativno uče o pojmu nematerijalna kulturna baština i o njezinim oblicima zaštice na nacionalnoj i svjetskoj razini (MUZA: web; UMAS: web; UNIOS: web; UNIST: web). Redovitim stručnim usavršavanjem i osposobljavanjem voditelja amaterskih kulturno-umjetničkih udruga na tečajevima i seminarima krovne organizacije kulturno-umjetničkoga amaterizma Hrvatskoga sabora kulture (HSK: web) te periodičkim na zimskoj desetodnevnoj ili ljetnoj dvotjednoj Hrvatskoj školi folklor Hrvatske matice iseljenika, na ljetnome jednotjednom Seminaru folklor panonske zone Kulturnoga centra Gatalinka iz Vinkovaca i na popratnim stručnim skupovima, seminarima i radionicama Festivala folklorne koreografije Hrvatskoga društva folklornih koreografa i voditelja, aktualnoj koncepciji praktičnoga i folklorno-folklorističkoga stjecanja znanja nedostaju tekstološki pristupi. Unatoč pozitivnim nastojanjima prikladno ilustriranim popularnom parafrazom o šumi ko-ja je istodo-

bito tvornica, tržnica, zaklon i ljekarna, prevladavajuća aktualna nedostatnost interdisciplinarnih prirodoslovno-humanističkih istraživanja posljedica je općepoznatoga odnosa predstavnika prirodnih znanosti prema humanističkim. Nažalost, rijetki su primjeri ozbiljnije i kontinuirane suradnje između znanstvenih, kulturnih i odgojno-obrazovnih institucija, izuzev nešto redovitije na relaciji knjižnica – škola te povremeno na relaciji muzej – škola. Parafrazirajući akademika Iva Frangeša, motivacijski *condere patriam* humanističkoga ideala „drevnosti, starine i slave” i nacionalnoga „konstituiranja univerzuma i domovine u njemu” hrvatskih renesansnih pjesnika, usidren u Marulićevu kršćansko-episkopsku spjegu Judita, stoljeće poslije u patriot-skome tekstu „De origine successibusque Slavorum” (O podrijetlu i zgodama Slave-na) humanističkoga hrvatskog slavizma (slovinstva) Vinka Pribojevića o „okrutnosti rata i pustošenja kao mogućnost(i) da drevnost i dostojanstvo Hrvati pronađu u široj, slavnoj, slavenskoj zajednici”, i rasplamsan u hrvatsku nacionalnu iskru pod okriljem Gundulićeva polonofilstva i Mažuranićeva preporodnoga slavizma-ilirizma (Frangeš 1987: 40), još je povremeno kamen spoticanja na pojedinim sveučilišnim studijima u Zagrebu. I etnologiji se, kao području humanističkih znanosti, često odriče njezina povijesna odrednica, anacionalne ruralne teme nauštrb nacionalnih urbanih tema zabacuju kao anakrone – konzervativne – rigidne, što je uočio i etnolog Damir Zorić:

...moglo bi se reći kako se paradigma posve obrnula: danas se sadašnjost, tj. socijalni fenomen puka i novostvorena običajnost (ne više nužno naroda od-nosno etnosa i naroda u onom radićevskom smislu, nego građanstva ili pojedinih društvenih skupina) objašnjava uglavnom plitkom prošlošću, kulturnim i društvenim, pa i političkim okvirima (...) Obrat nije samo u pristupu, nego u čitavom akademskom ambijentu (...) Dapače, kako ustanove tako i znanstvenici (...) u svoje su nazive dodali i druge dodatne markacije, pa se tako danas o etnologiji govori tek kao djelomičnom nazivu znanosti kojemu se neizostavno dodaje i (kulturno) antropološka demarkacija (...) tek kao pomoćništvo (...) zapravo tek gola ispraznost (...) Riječ je o krizi identiteta u hrvatskoj etnološkoj znanosti, krizi koja je začeta još duboko u prethodnome stoljeću (...) Gubitak veze novijih i starijih pristupa i nasljeđa etnološke znanosti rezultiralo je njezinim poljuljanim identitetom... (Zorić 2020: 6-7)

Međutim, parafrazirajući u nastavku riječi etnologinje Jelke Vince Pallua, nizu recentnih socioantropoloških tema o tzv. Drugome (o hrvatskim nacionalnim, etničkim, vjerskim, rodnim, socijalnim i drugim društvenim manjinama) treba pribrojiti i podređene etnotradicijske i mitološke teme kao također Druge u odnosu na trendovske.

U kontekstu ekonomsko-političkih promjena, zbog kojih se ubrzano šire građevinska područja i turističke djelatnosti osnažuju u „ekonomije iskustva”, kulturna baština sve je ugroženija i zahtijeva suvremeno znanstveno-stručno interpretaciju temeljnih kulturnih čimbenika te reorganizaciju društva i ekonomije (on-line predavanja „Etnolozi i kulturni antropolozi u raljama prekarne ekonomije” etnologa Grge Frangeša, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 9. XII. 2020.). Međutim, paradoksalno je da su u predodžbama poduzetnika u kulturi i u kulturnome turizmu viteško-junački barokni Gundulićevi stihovi „... Skladni puci, mirna sela, / Travna polja, doba

ugodna, / Rojne pčele, stada ciela, / Žitne njive, dubja plodna" (Gundulić 2017: 121) poželjni za brendiranje Hrvatske kao „Destinacije čežnje, lokacije samoće" (IEF, Zagreb, 2009. ur. Ines Prica i Željka Jelavić), ali se kao povijesno-nacionalna kulturna dobra više ili manje svjesno zabacuju radi političke korektnosti, odnosno promišljaju na hipertrofičnoj, pa i ksenofobičnoj zavičajnosti „naspram svemu što je hrvatsko". Primjerice, tradicijski napjevi „Bog daj, Bog daj" i „Izresla je šipek roža" iz Gorskoga kotara u priručniku „Jaglaci" (Zagreb, 1942.) Slavka Modrijana, koji upućuju na tzv. zlatnu formulu hrvatskog jezika *ča – kaj – što*, nedavno zaštićeno nematerijalno dobro Republike Hrvatske u znaku jezičnoga, identitetskoga, kulturološkoga i političkoga jedinstva hrvatske države, u goranskoj suvremenoj folklornoj praksi ustupili su mjesto novijoj tradicijskoj glazbi, oblikovanoj pod snažnim utjecajem slovenske tradicijske glazbe, čiji nositelji iz neposrednoga susjedstva o njoj kontinuirano uče i skrbe. Unatoč brojnim manjkavostima etnoloških pogledana kulturnu i društvenu stvarnost školskih ustanova u različitim hrvatskim povijesnim društveno-političkim sustavima, „dezintegracija dotad cjelovite seljačke kulture i pretvaranje seljaštva u važan politički čimbenik" potaknuli su od 19. stoljeća „potrebu za ukazivanjem na narodno, na ono što je naše (...)", na oblikovanje identiteta i na njegovo etnološko p(r)oučavanje (Belaj 2007: 5). Budući da su u mnogoglasju naših osobnih identiteta zavičajni identiteti nezaobilazna sastavnica nacionalnoga identiteta, njihove zanemarene, zaboravljene i ispražnjene starije sadržaje nadomještamo novijima, a potirući ih – potiremo sebe i postajemo pristupačni za raznorodne manipulacije.

...Jesmo li tu možda doprili do korijena onoga raspoloženja koje razara povijesnu svijest? Teško je reći, ali je vjerojatno da smo mu se ozbiljno približili (...) Tako su raznoliki i mnogostruko razgranjeni korijeni suvremenoga otuđenja od povijesti. Tko ih istinski upozna, imat će u rukama ključ za razumijevanje današnjega vremena (...) Istina, ono što jest nastalo je iz onoga što je bilo i njime je određeno. (...) je li povijest živa i zanimljiva ili mrtva i suvišna ne zavisi od nje same nego od širine duhovnoga prostora u kojem se krećemo (...) U njoj prepoznavamo sebe i nalazimo mjeru da izmjerimo svoje korake. Ona je tako put k sebi samima. (Katičić 2008: 9, 13, 17, 21)

LITERATURA I DRUGI IZVORI

Bartolić, Zvonimir. 2006. „Međimorstvo/međimurstvo – što je to?". *Hrvatski sjever* 1-4, str. 155-157.

Belaj, Vitomir. 2007. „Izložba, pogled unazad i pogled unaprijed". U: *Etnologija u nastavi (u povodu 80 godina studija etnologije i kulturne antropologije Filozofskog fakulteta u Zagrebu)*, ur. V. Rapo. Zagreb: Filozofski fakultet; Hrvatski školski muzej, str. 5-6.

Dobronić, Antun. 1922. *Pjesmarica jugoslavenskih narodnih popijevki za osnovne škole*. Zagreb: Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju.

Frangeš, Ivan. 1987. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: NZ MH; Ljubljana: Cankarjeva založba.

Gundulić, Ivan. 2017. *Osman*. Zagreb: Matica hrvatska.

Katičić, Radoslav. 2008. „Što nam znači povijest (nestručna razmišljanja)". U: *Boristenu u pohode. Helenske i indijske šetnje i teme (misli i pogledi)*. Zagreb: Matica hrvatska.

Lončarić, Mijo. 1991. „Žgančev doprinos poznavanju kajkavštine". *Narodna umjetnost: Rasprave i prilozi uz stogodišnjicu rođenja Vinka Žganca (posebno izdanje)* 3, str. 195-202.

Modrijan, Slavko. 1942. *Jaglaci*. Zagreb: Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare.

Novak, Marija. 1993. „Posljedice usmenih zabrana na prezentaciju pučkog stvaralaštva u doba komunističke vladavine, s osvrtom na sjeverozapadni dio Hrvatske”. U: *Radovi Hrvatskog društva folklorista*, ur. T. Đurić. Zagreb: Hrvatsko društvo folklorista, str. 95-102.

Požgaj, Joža. 1961. *Pjevajte s nama 2, udžbenik za glazbeni odgoj u 5. i 6. r. OŠ*. Zagreb: Školska knjiga.

Vuk, Miroslav. 1993. „Nedelišće i nekoliko starinskih svetih popevki”. U: *Nedelišće*, ur. D. Feletar i dr. Nedelišće: Rkt. župa Nedelišće; MZ Nedelišće, str. 235-260.

Vuk Croata, Miroslav. 1998. *Hrvatske uskrsnice*. Zagreb: HKD sv. Jeronima.

Zorić, Damir. 2020. *Silva rerum. Bilješke o ishodištima pučkih tradicija*. Zagreb; Sarajevo: Synopsis.

* * *

HNOS: „Nastavni plan i program za osnovnu školu”. Hrvatski nacionalni obrazovni standard. https://www.azoo.hr/images/AZOO/Ravnatelj/RM/Nastavni_plan_i_program_za_osnovnu_skolu_-_MZOS_2006.pdf.

HSK: „O Hrvatskom saboru kulture”. Hrvatski sabor kulture. <https://www.hnsk.hr/index3.php?plDm1=2&plDm2=33&pToken=1384ece98ad2dc7a61d46640341e378be72fc029>.

MKM: „Registar kulturnih dobara”. Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture i medija. <https://registar.kulturnadobra.hr/>.

MUZA: „Studiji”. Muzička akademija Zagreb. <http://www.muza.unizg.hr/>.

UMAS: „Glazbeni odjel”. Umjetnička akademija u Splitu. <https://www.umas.unist.hr/>.

UNIOS: „Odsjek za glazbenu umjetnost”. Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku. <http://www.uaos.unios.hr/odsjek-za-glazbenu-umjetnost/>.

UNIST: „Hrvatski jezik i književnost”. Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu. <https://www.ffst.unist.hr/studiji/hrvatski-jezik-i-knjizevnost/#1520723518445-ebfcd079-c1c21d0e-93fe1ba7-0d63>.

Rogobatna srednjovjekovna skulptura istočne Slavonije

Vjekoslav Jukić, Zagreb

Prva polovina 13. stoljeća za prostor kontinentalne Hrvatske bila je vrijeme vezanja uz mađarski dvor i dvorske radionice koje su profinjenu ranogotičku umjetnost iz Francuske širile prostorom zemalja krune sv. Stjepana. Iako je tatarska provala zaustavila te procese, malobrojna umjetnička ostavština svjedoči o poznavanju rafinirane ranogotičke umjetnosti tadašnjih umjetnika koji su djelovali na lokalitetima poput Medvedgrada ili Čazme. (Dujmović i Jukić 2010: 171-182; Jukić 2019: 153-165; Goss 2020: 304.)

Umjetnička produkcija cvala je i u 12. stoljeću kao kasnoromanička, koja se kvalitetom izvedbe ne može uspoređivati s finim ranogotičkim radovima prve polovine 13. stoljeća, ali ipak ocrta političke i kulturne prilike toga doba, kao i duh vremena i prostora za koji je nastala. Tvrdnja da je ona „rogobatna“ ne stoji, nego je to stav nekih naših istraživača i njihovih predrasuda.

Tu umjetničku aktivnost posebno možemo pratiti u Rudini i Glogovnici, u kojima se očuvao znatan broj skulptura koje prikazuju ljudske likove.

Rudinska skulptura nastala je u 12. stoljeću te je i vremenom nastanka i stilskim karakteristikama vezana uz romaničku umjetnost (Mesinger 2002, Goss 2007b, Goss 2010b i Jukić 2019.). S druge strane, Glogovnicu možemo postaviti na prijelaz iz 12. u 13. stoljeće, što je već vrijeme u kojem se stidljivo primjećuje i širenje ranogotičkih elemenata, ali ona unatoč tomu odiše kasnoromaničkim karakteristikama i daleko je od profinjene ranogotičke skulpture Medvedgrada ili Čazme (Jukić 2019: 153-165; Goss 2020: 304.). No ta udaljenost dvaju svjetova dobrim je dijelom vezana uz filozofiju vremena i podneblja u kojima su te grupe nastale. Iako je uočljiva razlika u kvaliteti, ne smiju se zanemariti sličnosti vezane uz političke procese koji su obilježili drugu polovinu 12. i prvu polovinu 13. stoljeća.

Ta dva perioda veže svojevrsna sličnost jer su skulpture rađene programski, s ciljem širenja trendova koji su sa Zapada čvrstim koracima pohodili i zemlje krune sv. Stjepana. Sve one imaju slično ishodište u prenošenju „mode“ Zapada u podneblje koje je tradiciju Rimskoga Carstva zamijenilo staroslavenskim krajolikom (Belaj 2007, a posebno Katičić 2008, Katičić 2010 i Katičić 2011.).

Oživljavanje kršćanstva počinje aktivnije tek početkom 12. stoljeća pod jakom paskom mađarskoga dvora, a kasnije i redova, napose benediktinaca i raznih viteških redova. Jedan od lokaliteta na koje dolazi benediktinski red je i Rudina nedaleko od Požege, u kojoj oni grade impozantan kompleks sastavljen od utvrđenoga samostana s trobrodnom crkvom i omanje jednobrodne crkve.

Rudinski kompleks tlocrtom neobično podsjeća na tlocrt benediktinskoga samostana u Somogyváru u Mađarskoj (Sekulić-Gvozdanović 2007: 39-46; Goss 2010b: 8-12; Jukić 2019: 91.). Ta sličnost najvjerojatnije nije slučajna, kao ni činjenica da su samostan u

Somogyváru naseljavali samo francuski redovnici (Takács 2001: 681.).

Na lokalitetu je tijekom arheoloških istraživanja koja su počela još početkom 20. stoljeća pronađeno sveukupno 20 skulptura, od kojih je 19 konzola s prikazanim ljudskim ili životinjskim likovima. Ljudski likovi prikazani su jednostavnim rezovima koji donekle podsjećaju na drvenu skulpturu. Rađeni su pomalo shematski i vidljivo je da se radi o djelima više majstora (Mesinger 2002, Goss 2007b, Goss 2010b i Jukić 2019.). Velik dio skulptura ima isklesane tek osnovne detalje lica (bademaste oči, usta i nos), no unatoč siromaštvu detalja, djeluju vrlo ekspresivno. Gotovo je fascinantno kako se s nekoliko detalja vrlo zorno može dočarati ekspresija koja ide od mirnoće i čvrstine sve do vrištanja i nelagode. Uzme li se za primjer samo *Bradati muškarac* izrađen rukom *Glavnoga majstora*, postaje jasno kako se bradom, ustima, nosom i očima dočarava čvrstina kojom lik zrači. To je lice daleko od savršenih profinjenih likova koji nastaju stoljeće kasnije (poput lica ratnika iz Čazme), ali dočarana ekspresija jasno pokazuje vještinu majstora kojemu kamen vjerojatno nije medij kojim se prvotno služio, ali je, poštujući koliko je god bilo moguće zakone drvorezbarstva, u njemu jasno prikazao vlastiti umjetnički duh. Ta mirnoća kojom bradati muškarac zrači nije nimalo nadnaravna. Ona je čvrsta i zaštitnička. Naravno, rudinska radionica još uvijek nam je misterij. Ne znamo imena, pa čak ni broj majstora. I nagađanje da se radi o relativno kvalitetnim umjetnicima koji su mahom radili drvorezbarije, kako je već obrazloženo u literaturi, tek je jedna od teorija bez čvrstih dokaza, ali utemeljena na nekim dosta zanimljivim činjenicama (Jukić 2019.).

Glogovnica je lokalitet sa šest raštrkanih figuralnih skulptura koje predstavljaju redovnike. Veći dio njih prikazuje čitave likove, a tek je na jednoj skulpturi prikazana samo ljudska glava. Ne ulazeći dublje u problematiku pronalaska pojedinih skulptura i njihov izvorni smještaj, svakako se treba osvrnuti na prikaz sjedećega viteza, koji prema nekim autorima predstavlja osnivača reda sepulkralaca Godfrida de Bouillona, koji se kao red vežu uz Glogovnicu i nastalu skulpturu (Dobronić 1998: 84-85; Jukić 2019: 111-112.). Uz njega, osim ljudske glave, postoje još tri donekle uspravna lika, od kojih je jedan prepolovljen i uzidan u župni dvor, a dva lika vrlo neobičnih poza uzidana su u župnu crkvu. I dok su svi likovi osim sjedećega viteza rađeni nekako generički, više kao simboli, a manje kao stvarne osobe, gotovo je nevjerojatna portretna snaga kojom zrači figura sjedećega viteza. On je poprilično oštećen i bez lica, relativno malene glave, ali sačuvani elementi jasno pokazuju finoću i sposobnost portretnoga prikaza sjedećega viteza (Jukić 2019: 273-274.). Iako se i ovdje radi o kasnoromaničkoj skulpturi zdepastih, pomalo nespretno izvedenih likova, i glogovnička skupina ocrtava finoću, koja se najviše sačuvala u ekspresivnim ustima i pozama koje redovnici zauzimaju. I ovdje se nespretnosti mogu pokušati tumačiti priučenim majstorima koji, iako duhom umjetnici, tehniku prikaza moraju savladavati prenoseći duh u kamen.

Romanička umjetnost ljepotu vuče iz nonšalantne opuštenosti kojom je rađena,

često ocrtavajući svoje savršenstvo u nizu sitnih nepravilnosti kojima negira naturalizam i ocrtava savršeno nesavršene oblike. Ta nonšalantnost jako se dobro ocrtava i u skulpturi iz Rudine i Glogovnice. No, iako se može činiti nespretna i rogobatna, ova skulptura na fini način pršti ekspresijom koju mahom radi samo s nekoliko detalja. Uzmu li se za primjer glava *Glavnoga majstora* iz Rudine i sjedeća skulptura viteza iz Glogovnice, vidljivo je da se radi o skulpturi koja posjeduje finoću formiranu temeljnim elementima izraza koji, iako nespretno preneseni, dosljedno pokazuju ekspresije likova, udišući im time život. Iako se vjerojatno radi o lokalnim majstorima, možda čak i nespremima za rad u kamenu, sve skulpture slijede određeni koncept koji se uz dužan oprez može uspoređivati sa zapadnom skulpturom, dokazujući da je „rogobatnost” tek biljeg vremena i prostora, poštujući pritom koncept nastao vjerojatno pod paskom educiranih crkvenjaka. Dolazak zapadnih redovnika, koji su dio Zapada nastojali ocrtati i u zemljama krune sv. Stjepana, potaknuo je okupljanje tih umjetnika, koji drvo zamjenjuju kamenom. Arhitektura Rudine odražava standardni zapadni model romaničke bazilike. Temelji skulpturalne sheme koji se do sada mogu zacrtati, iako tek rudimentarno, ocrtavaju borbu dobra i zla, čime također govore o poznavanju zapadnih modela koji stižu sa zapadnim naručiteljima. Iako se dio nespretnosti može objasniti zamjenom tehnike, u „rogobatnosti” ovih skulptura živi nesumnjivi *genius loci*, ali i na neki za sada teško odredivi način i veza sa širim europskim kontekstom. U tome su ove skulpture izvrstan primjer umjetnosti hrvatskoga prostora u smislu poznavanja kozmopolitskih standarda uz uvažavanje mjesne ladanjske tradicije. Poput rudinske epigrafijske, koja spaja latinicu, bosančicu i glagoljicu te latinski i narodni jezik, i umjetnički oblici „rogobatne” slavonske srednjovjekovne umjetnosti povezuju domaće i tradicionalno s novim i uvoznim. „Domaći” su, a ne prestaju biti opći. U tome je neprocjenjiva vrijednost tih „rogobatnih” uradaka. Tek ih valja znati pročitati. Iako je negirati ono o čemu se ništa ne zna i ne želi znati.

LITERATURA

Badurina, Anđelko. 1993. „Glogovnica, župna crkva Uznesenja Marijina”. U: *Križevci – grad i okolica. Umjetnička topografija Hrvatske*, ur. Žarko Domljan. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, str. 309-312.

Belaj, Vitomir. 2007. *Hod kroz godinu*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Dobronić, Lelja. 1984. „Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj”. *Rad JAZU*, knj. 406. Zagreb: JAZU.

Dobronić, Lelja. 1998. „Glogovnica. Regularni kanonici sv. Groba jeruzalemskog, glogovnički prepoziti i crkva Blažene Djevice Marije”. *Tkalčić*, br. 2, Zagreb, str. 49-104.

Dujmović, Danko i Jukić, Vjekoslav. 2010. „The ‘Koloman Renaissance’ in North Western Croatia – An Unfinished Project”. *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, br. 37, Split, str. [171-182](#).

Geber, Eleonora. 1979. „Sačuvani ostaci benediktinske opatije u Muzeju Požeške kotline”. *Vjesnik Muzeja Požeške kotline* 2-3, (Slavonska) Požega, str. 105-135.

Goss, Vladimir P. 2007a. „Bishop Stjepan II and Herceg Koloman and the Beginnings of the Gothic in Croatia”. *Hortus Artium Medievalium*, vol. 13, br. 1, str. 51-63.

[Goss](#), Vladimir P., ur. 2007b. *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, katalog izložbe. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.

Goss, Vladimir P. 2007c. „The Battle of Cathedrals: or how Zagreb almost Became an Archbishopric in the 13th century”. U: *Medioevo: L'Europa delle cattedrali*. Parma: Electa, str. 146-154.

Goss, Vladimir P. 2010a. *Četiri stoljeća europske umjetnosti 800. – 1200. Pogled s jugoistoka*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

[Goss](#), Vladimir P. 2010b. *Rudina – sva lica*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Goss, Vladimir P. i Jukić, Vjekoslav. 2007. „Medvedgrad – Ócsa – Spiš. Some Stylistic Consideration”. *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, br. 34, Split, str. 295-308.

Jukić, Vjekoslav. 2019. *Hidden Romanesque Beauty: The Romanesque Figural Sculpture of the 12th and 13th Century in the Continental Croatia*. Mauritius.

Katičić, Radoslav. 2008. *Božanski boj*. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 2010. *Zeleni lug*. Zagreb; Mošćenička Draga.

Katičić, Radoslav. 2011. *Gazdarica pred vratima*. Zagreb; Mošćenička Draga.

Kempf, Julije. 1906-07. „Posljednji ostaci srednjovječne opatije Rudine”. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, N. S. 9, Zagreb.

Kempf, Julije. 1910. *Požega: zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slobodnog i kraljevskog grada Požege i požeške županije*. Požega.

[Mesinger](#), Bogdan. 2002. *Ružić & Rudina*, katalog izložbe. Slavonski Brod.

Palošika, Vladimir. 2010. *Glogovnica*. Zagreb: Meridijani.

Sekulić-Gvozdanović, Sena. 2007. *Utvrdjeni samostani na tlu Hrvatske*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga; Arhitektonski fakultet.

Takács, Imre, ur. 2001. *Paradisum plantavit*. Pannonhalma.

Kulturna povijest hrvatske emigracije kao *terra incognita* u hrvatskoj povijesnoj znanosti nakon 1990. godine

Stipe Kljaić, Hrvatski institut za povijest

Od demokratskih promjena 1990. do danas ova povijesna tema gotovo da nije proučavana. Jednako je tako veoma malo istraživana šira povijest hrvatske emigracije na znanstveni i historiografski način. Uglavnom se radilo o domovinskome pretiskavanju emigrantske literature te memoaristici sudionika emigrantskih zbivanja, a tumačenja nekih njezinih povijesnih dionica svodila su se najčešće na publicistička razmatranja. Višeslojni su razlozi neistraženosti ove tematike, od kojih svakako valja spomenuti postojanje evidentnih predrasuda u dijelu akademskih povjesničara da tu nije bilo nikakva intelektualizma i pozornosti vrijednoga kulturnog rada. Međutim, brojni arhivski izvori, u prvome redu osobni fondovi pripadnika hrvatskoga emigrantskog naraštaja (1945. – 1990.) koji su uspjeli doći do domaćih arhiva, ali i u arhivima u inozemstvu, u posljednja tri desetljeća govore suprotno od takvih predodžbi, koje su nesumnjivo bile ideološki determinirane. Na tragu toga, kulturna povijest hrvatske emigracije koja je nastajala izvan socijalističke Hrvatske i u oporbi službenoj ideologiji jugoslavenske države svakako mora postati sastavni dio hrvatske kulturne povijesti druge polovine 20. stoljeća jer bez nje ova ostaje vidno okljaštrenom u spoznajnome smislu. Stanko Lasić još je davne 1989. u istraživanju o Krležinu djelovanju u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj o tome dao sljedeći iskaz:

„Jeste li čuli za Andriju Radoslava Glavaša-Buerova, Gabrijela Cvitana, Branka Klarića, Felixa Niedzielskoga, Vilima Peroša? Ili za Vinka Nikolića, Franju Nevišića, Dušana Žanka, Ernesta Bauera? Naravno da niste. Prvi su likvidirani, streljani, a drugi su postali animatori hrvatske emigrantske književnosti koja za nas ne postoji. Povijest je međutim, gorko pravedna: ona je ove i njima slične ideokrate izbrisala iz hrvatske književnosti, ona će ih kad-tad u nju vratit, što prije to bolje jer su ovi pisci drvo hrvatskog književnog stabla i bez njih to stablo ostaje okrnjeno.” (Lasić 1989.: 107)

Nepostojanje formalnoga oporbenog djelovanja za vrijeme komunističke diktature u Hrvatskoj (1945. – 1990.) učinilo je hrvatsku emigraciju važnom pojavom vezanom uz pojam kulturne opozicije.* Njezina kritika titoističkoga režima važan je izvor za hrvatsku političku i kulturnu povijest toga vremena. Premda fizički odsutna i raspršena po raznim stranama svijeta, ipak je svojim djelovanjem razbijala monopol marksizma i jugoslavenske ideje bratstva i jedinstva na tumačenje hrvatskoga političkog i kulturnog identiteta u tom razdoblju. Tako se bez poznavanja djelovanja hrvatske emigracije ne

*Ovaj referat napisan je na temelju istraživačkoga rada u Hrvatskome institutu za povijest na projektu „Kulturna opozicija – razumijevanje kulturne baštine neslaganja u bivšim socijalističkim zemljama” (2016. – 2019.), koji ugovorom br. 692919 financira istraživački program Europske unije *Horizon 2020*.

može u cjelini sagledati hrvatska povijest druge polovine 20. stoljeća. Pogotovo zbog toga što je ona u golemoj većini zastupala ideal hrvatske državnosti, koji se ostvario 1990-ih.

Riječ je o tome da su u tom razdoblju postojale paralelne Hrvatske, fizički odijeljene, daleko jedna od druge, ali zato duhovno povezane i prožete državotvornim i ideološkim razdorima na crtama podjela iz Drugoga svjetskog rata. Pa kako tada u zemlji nije postojao demokratski poredak i nije bio dopušten slobodan govor, djelovanje emigracije bilo je nadomjestak za oporbu koje u zemlji praktički nije ni bilo, ili ako je i bilo, nije se mogla formalno izraziti preko političkoga organiziranja i djelovanja mimo Komunističke partije i iz nje proistekle elite. Važnost emigracije u afirmiranju hrvatskoga pitanja velika je jer nacionalna politika jugoslavenskoga komunizma nije imala jednak odnos prema svim narodima, makar deklarativno govorila o ekvivalentnome pristupu.

Da jugoslavenski komunizam nije gajio isti stav prema svim nacijama pokazuje i njegov pokroviteljski odnos prema slovenskom, muslimanskom i makedonskome nacionalnom pitanju. Postojale su drastične razlike i u njegovu odnosu prema emigracijama pojedinih naroda, pa su srpski komunisti 1960-ih i 1970-ih objavljivali emigrantska djela svojih književnika i pisaca poput Jovana Dučića, Milana Rakića, Miloša Crnjanskoga i Rastka Petrovića. I o njima su čak pisali čitave studije, proučavajući opširno njihova djela, dok je s druge strane bilo apsolutno nezamislivo da se u ondašnjoj Hrvatskoj objavljuju i studiraju djela hrvatskih književnika i pisaca iz egzila. Iznimku čini djelo Ivana Meštrovića *Uspomene na političke ljude* iz 1969., koje je u vrijeme hrvatskoga proljeća objavila Matica hrvatska, ali koje je također moralo proći cenzorske škare kada su u pitanju bili Bleiburg i politički nepodobno Augustinčićevo kiparstvo tijekom Drugoga svjetskog rata. Isto tako Meštrović je, uz Kljakovića i specifičan slučaj Draganovića, jedini od viđenijih i istaknutijih političkih emigranata koji je prije toga posjetio Jugoslaviju.

Stoga kada se govori o djelovanju hrvatske emigracije, u prvi plan dolaze izvori vezani za intelektualni rad, odnosno njezinu kulturnu djelatnost. To se konkretno odnosi na osobne fondove pojedinih istaknutih emigranata, emigrantsku literaturu i periodiku, knjige i tisak, kao i izvore koji se odnose na djelovanje različitih emigrantskih organizacija. Od arhiva i knjižnica u kojima se nalazi građa za emigrantsku povijest ističu se Arhiv Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Arhiv Zagrebačke nadbiskupije, a možemo spomenuti i Iseljenički arhiv u Buenos Airesu i arhiv Hrvatskoga etničkog instituta u Chicagu.

U rimskome arhivu Sv. Jeronima nalaze se vrlo vrijedni osobni fondovi hrvatskih emigrantskih svećenika i intelektualaca. Među njima se sa 114 kutija građe veličinom istiće osobni fond Krunoslava Draganovića, svećenika Vrhbosanske nadbiskupije i povjesničara, a njegova zbirka o žrtvama rata i poraća čuva se u Hrvatskome državnom arhivu; zatim osobni fond Krešimira Zorića, svećenika Šibenske biskupije, prvoga voditelja Hrvatske iseljeničke dušobrižničke službe, sa 94 kutije građe; ostavština povjesničara i geografa Filipa Lukasa, predsjednika Matice hrvatske od 1928. do 1945.; te svećenika

Splitsko-makarske nadbiskupije i novinara, utemeljitelja poznatoga splitskoga međuratnog dnevnika *Novo doba* Vinka Brajevića. U Brajevićevoj ostavštini nalaze se zanimljivi detalji o nacionalizaciji imovine *Novoga doba* koja je provedena u korist *Slobodne Dalmacije* odmah nakon rata. Tu su i osobni fondovi Jurja Mađerca, rektora Zavoda od 1928. do 1957.; slikara i umjetnika Joze Kljakovića; svećenika Augustina Juretića i Pavla Jesiha, politički bliskih Hrvatskoj seljačkoj stranci; svećenika i povjesničara Ivana Vitezića iz Vrbnika na Krku, koji je od 1957. do 1979. predavao na Institutu za slavistiku u Beču; diplomata Nikole Moscatella, svećenika Hvarske biskupije, koji je od 1922. do 1946. obnašao dužnost crkvenoga savjetnika jugoslavenskoga poslanstva pri Svetoj Stolic; Stjepana Horvata, posljednjega ratnog rektora, koji je Zavodu ostavio rektorski lanac, inače vraćen tek 1991. Zagrebačkome sveučilištu; te svećenika Antuna Golika, tajnika Bratovštine sv. Jeronima za pomoć hrvatskim izbjeglicama. U arhivu Zavoda čuva se i građa te bratovštine, koja je imala iznimnu ulogu u pomoći hrvatskim izbjeglicama nakon 1945. godine.

U Nacionalnoj knjižnici u Zbirci starih rukopisa i knjiga nalaze se ostavštine istaknutih ljudi hrvatske emigracije. Jedan od njih je i Vinko Nikolić, dugogodišnji urednik emigrantske *Hrvatske revije*, čija ostavština sadržava ukupno 198 svežnjeva, u sklopu koje se nalaze i materijali uredništva *Hrvatske revije*. Ostavština Ante Cilige, bivšega komuniste koji se nakon rata za emigrantskoga života približio zapadnoj socijaldemokratskoj misli, ima ukupno 161 svežanj i više od 8500 pisama. Tu je i ostavština Karla Mirtha, urednika dvaju važnih emigrantskih listova na engleskome jeziku, *Croatia Press* i *Journal of Croatian Studies*, i jednoga od osnivača Croatian Academy of America; zatim Stanka Vujice, filozofa koji je predavao na koledžima u Pennsylvaniji; Ante Kadića, književnoga povjesničara koji je predavao na odsjeku za slavistiku sveučilišta Berkeley i Bloomington. Tu je položena i građa od 70 svežnjeva Jure Prpića, profesora povijesti na Sveučilištu John Carroll u Clevelandu. Dio Meštrovićeve rukopisne građe također se nalazi u Nacionalnoj knjižnici. Osim osobnih ostavština, u Nacionalnoj je knjižnici i građa dviju važnih emigrantskih organizacija: Hrvatskoga narodnog vijeća, osnovanog 1974. u Torontu, i Hrvatsko-argentinskoga kluba, osnovanog 1945. u Buenos Airesu.

U Hrvatskome državnom arhivu nalazi se iznimno vrijedna zbirka pisca i publicista Bogdana Radice sa 115 kutija građe, prvorazredni izvor za povijest poslijeratne hrvatske emigracije. Tu su i ostavštine Nikole Čolaka, povjesničara i arhivista koji je predavao u Veneciji i Padovi, zatim Jere Jareba, emigrantskoga povjesničara koji je dugo radio na Sveučilištu u Lorettu u Sjedinjenim Američkim Državama, te Milana Blažekovića, publicista i novinara iz Argentine. Od ostalih emigrantskih zbirki tu su one Tihomila Drezge, pravnika koji je predavao u Americi, glazbenika i publicista Miljenka Dabe Peranića te osobni fond inženjera Jure Petričevića, koji je djelovao u Švicarskoj. U Državnome arhivu u Osijeku nalazi se građa o životu Stjepana Hefera, koji je nakon Pavelićeve smrti u Argentini predvodio Hrvatski oslobodilački pokret. U Arhivu Zagrebačke nadbiskupije nalazi se ostavština od 170 kutija svećenika Vilima Cecelje, koji je živio u Salzburgu i bio glavni promotor obilježavanja obljetnice Bleiburga. Zbirka enciklopedista Pavla Tijana, jednoga od urednika *Enciklopedije španjolske kulture*, čuva se u Arhivu Hrvat-

ske akademije znanosti i umjetnosti. Na Institutu Hoover Sveučilišta Stanford čuva se zbirka Dinka Tomašića, sociologa koji je od 1943. do 1972. bio profesor na Sveučilištu Indiane u Sjedinjenim Američkim Državama. Hrvatskome institutu za povijest Jere Jareb ostavio je dosta vrijednu zbirku knjiga važnu za proučavanje emigrantske literature. U Nacionalnoj knjižnici smještena je Zbirka inozemne Croatice, u kojoj se nalazi od 5500 do 6000 knjiga i između 3000 i 3500 naslova, od kojih se veliki dio tiče poslijeratne hrvatske emigrantske literature. Osim knjižne građe u Zbirci su prikupljena i izdanja novina i časopisa koji su izlazili od 1945. do 1990. godine.

Što se tiče knjižne građe, posebno su mjesto u emigraciji imale izdavačke kuće Knjižnica Hrvatske revije i ZIRAL. Knjižnicu Hrvatske revije pokrenuo je 1957. Vinko Nikolić, a u njezinim izdanjima izašlo je 65 knjiga pripadnika hrvatske inteligencije koja se tada nalazila izvan domovine (Rajmund Kupareo, Kvirin Vasilj, Franjo Nevistić, Bonifacije Perović, Viktor Vida, Bogdan Radica i brojni drugi). Izdavačku kuću ZIRAL, punim imenom „Zajednica izdanja Ranjeni labud“, osnovala su 1970. u Austriji trojica hercegovačkih franjevac: Dionizije Lasić, Bazilije Pandžić i Lucijan Kordić. Naum im je bio da takva izdavačka zajednica okupi „raspršene hrvatske intelektualce u izbjeglištvu“. U ZIRAL-u je do demokratizacije i raspada Jugoslavije objavljeno preko 60 naslova knjiga.

Od bibliografija prevažnih za istraživanje emigrantske periodike na prvome je mjestu ona središnjega časopisa poslijeratne emigracije, *Hrvatske revije*. Izdana je 2003., odnosi se na razdoblje od 1951. do 2000., a pod uredništvom Nataše Bašić-Kosić objavili su ju Matica hrvatska i Leksikografski zavod. Bio-bibliografski leksikon *Hrvatske revije* dao je 1996. objaviti i Milan Blažeković. Postoje bibliografije i drugih važnijih emigrantskih časopisa. Na internetu je zaslugom gospodina Joze Vrljička dostupna bibliografija časopisa *Studia Croatica*, koji je 1960. pokrenuo novinar i publicist Ivo Bogdan. Kolega Ante Birin sredio je 2001. u povodu 50. godine izlaženja bibliografiju časopisa *Republika Hrvatska*, koji su pokrenuli braća Ivan i Ante Oršanić. Istraživanje hrvatske emigrantske povijesti nakon 1945. još uvijek je u povojima, a razlozi neobrađenosti su višeslojni. Ovaj kratki pregled izvorne građe nije nipošto konačan, nego služi kao nastojanje da se upozori na vrijednost i količinu emigrantske baštine i kao poticaj istraživačima da se krene u njezino stručno vrednovanje.

LITERATURA

Lasić, Stanko. *Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10. 4. 1941 – 8. 5. 1945)*, sv. 4, Zagreb: Globus, 1989.

Ivan Meštrović, *Uspomene na ljude i političke događaje*, Zagreb: Matica hrvatska, 1969.

Nekoliko ranosrednjovjekovnih vladarskih crkava u koje je znanost posumnjala

Radoslav Bužančić, Konzervatorski odjel u Splitu

U hrvatskoj historiografiji, pa onda i u povijesti umjetnosti i povijesti arhitekture, od kraja 19. stoljeća postojao je veliki emocionalni naboj vezan uz dnevno-političke trendove koji je često modificirao percepciju nacionalne povijesti, pa tako i umjetnost koja ju je slijedila. Germanizacija, mađarizacija, složeni nacionalni odnosi u obje Jugoslavije znali su ponekad i implicitno opterećivati nepristranu znanstvenu racionalnost bilo kojom vrstom emocije euforije ili fobije.

Nacionalna povijest arhitekture nije izbjegla taj balast, zbog čega je veliki dio tema još nedovoljno obrađen onako kako zaslužuje. Upravo je završila revizija iznimno važnoga arhitektonskog spomenika, crkve u Gradini u Solinu, nakon što je cijelo stoljeće interpretirana na način koji je do krajnosti suprotstavljao činjenice o njezinu karakteru i vremenu gradnje. Bulić ju je smatrao krunidbenom crkvom 11. stoljeća, a novija literatura interpretirala bizantsku arhitekturu sa srednjovjekovnim spolijama iz nekog rano-romaničkog preuređenja. Prva istraživanja poduzeta su pod vodstvom F. Bulića 1909. – 1911. godine. Bulić je vjerovao da je u Gradini Zvonimirova krunidbena bazilika sv. Petra i Mojsija, istraživanja su objavili F. Bulić i Lj. Karaman (Bulić 1925.: 446-450). U skladu sa svojom teorijom, J. Strzygowski je, pišući o nordijske podrijetlu starohrvatske arhitekture, komparirao arhitekturu crkve u Gradini sa skandinavskim drvenim crkvama, kako ih je nazivao, crkvama „na 12 jarbola” (Strzygowski 1927.: 95-103.). Karaman je naprotiv mislio da građevina pripada crkvama „slobodnih oblika” (Karaman 1930.: 181-204.). Dyggve je svrstao crkvu u Gradini među primjere dalmatinskoga graditeljstva predromaničkoga centralnog tipa (Dyggve 1933.: XVII, H. I-II, 14 i d.). Karaman je, i nakon otkrića Zvonimirove krunidbene bazilike, zadržao dataciju crkve u starohrvatsko doba (Karaman 1934: 3-28). I po Katiću solinska crkva u Gradini pripada starohrvatskome razdoblju (Katić 1939.). J. Marasović datirao je crkvu u Justinijanovo razdoblje (J. Marasović 1992.: 135-143; J. Marasović 1998.: 115-122.). T. Marasović uključio je crkvu u Gradini među gradske bazilike starokršćanske Salone (T. Marasović 1979.: 220, 223.). U klasifikaciji predromaničke arhitekture svrstao je crkvu među adaptacije ranijih građevina, kojima je u ranome srednjem vijeku dograđen *westwerk* (T. Marasović: 1993.: 61-62.). R. Ivančević nije se složio s komparacijom J. Marasovića, koji je crkvu u Gradini usporedio sa Sv. Sofijom u Konstantinopolu, nego nalazi sličnosti s islamskom arhitekturom i upućuje na primjer Baños Árabesa u Palma de Mallorci (Ivančević 1994: 47-57.). Rapanić je izrazio mišljenje da je crkva u Gradini kasnoantička građevina koja je u 10. ili 11. stoljeću obnovljena i pregrađena, zadržavajući titular posvećen Bogorodici (Rapanić 1996.: 22-25.). Vezujući ju tipološki sa zadarskim Sv. Donatom, Bužančić otvara mogućnost da je i solinska crkva bila posvećena Sv. Trojstvu (Bužančić 2007.: 130-133.). T. Marasović ostao je pri datiranju crkve u Justinijanovo

doba, smatrajući da joj je dograđen predromanički atrij. Ipak navodi ranosrednjovjekovnu arhitektonsku plastiku kao kameni namještaj srednjovjekovne pregradnje (T. Marasović 2001.-2002.: 61-90.). Istražujući Dyggveov doprinos razumijevanju arhitekture crkve u Gradini, R. Bužančić nastavlja njegov istraživački rad i predlaže konstrukciju poznatu pod nazivom „dvostruka ljuska”, inače bizantski tip arhitekture koji preuzimaju Karolinzi (Bužančić 2014.: 53-63.). Već je ranija literatura, proučavajući kapitule iz Gradine, ustvrdila da među srednjovjekovnim materijalima ima i antičkih kapitula koji su u starohrvatskoj crkvi bili naknadno upotrijebljeni kao *spolija* (Riegl: 36.).

Sveti Donat u Zadru isto je tako interpretiran kao bizantska rotunda, koja je u srednjem vijeku pregrađena, a zaključak se temelji na opisu Konstantina VII. Porfirogeneta. Uz opis zadarske katedrale sredinom 10. stoljeća Konstantin Porfirogenet ukratko navodi: „Ima i druga crkva u blizini ove, Sveta Trojica, i poviše nje jedna druga, nalik katedrumenima, i ona također nadsvođena, u koju se ulazi vijugavim stubištem.” (Suić 1981.: 7.) U literaturu je crkva ušla Eitelbergerovim i Bianchijevim opisom iz 1861. i 1875. godine (Eitelberger 1875.: 384-390.). Prve konzervatorske zahvate na crkvi vodio je konzervator Smirich, a oni su trajali do 1905., kad su uklonjene pregrade, spuštao pod do antičke razine, otkrivena predromanička vrata, preuređen krov i rekonstruiran zid predvorja galerije (Smirich 1901.: 46-55.).

Lj. Karaman povezuje crkvu s karolinškom arhitekturom (Karaman 1930.: 55.). B. Bersa i Ć. M. Iveković naprotiv postavljaju dataciju crkve u starokršćansko doba 6. stoljeća (Bersa 1922.: 45; Iveković 1937.: 10-14.). Između 1927. i 1930. poduzima se drugi veći konzervatorski zahvat, koji su vodili talijanski konzervatori u maniri izolacija povijesnih građevina koje su se provodile širom Italije toga doba. Potpuno su pogrešno uklonjeni dijelovi crkve koji su pripadali izvornoj arhitekturi, a rekonstruirani su neki drugi dijelovi koji nikad nisu postojali, srušene su izvorne stepenice za galerije i brod crkve radi otvaranja rimskoga foruma. Na mjestu porušenih zgrada što su okruživale crkvu pod je spuštao na razinu antike. Istraživački i konzervatorski radovi provedeni su 1970. – 1973. i 1980. – 1985. godine. Radove je vodio zadarski Zavod za zaštitu spomenika kulture, a pod vodstvom I. Petricioli, koji je objavio rezultate svojih istraživanja, uključujući i nove poglede na podrijetlo i razvitak crkve. Petricioli je pretpostavio prvu fazu slobodnostojeće predromaničke rotunde, koja je stilski bila bliža ravenkim nego aachenskim utjecajima (Petricioli, 1980.: 113-120; Petricioli, Zadar: 493-500; Petricioli 1990.). V. Goss smatra da se radi o predromaničkoj crkvi (Goss 1987.: 113-116.). Jednako tako i K. J. Conant, ekspert za karolinšku arhitekturu, svrstava Sv. Donata u ranoromaničke građevine (Conant 1978.: 111.).

Crkvu sv. Donata posljednji je proučio i opisao P. Vežić objavivši izvore, literaturu, dosadašnja istraživanja i konzervatorske radove. Iznio je i tumačenje postanka i razvitka građevine u prvoj fazi kao slobodnostojeće jednokatne rotunde iz druge polovine 8. stoljeća, koja možda nije ni bila dovršena. Objasnio je kako su u drugoj predromaničkoj fazi 9. stoljeća povišeni središnji i gornji kat vanjskoga plašta te da je tada dograđen narteks na zapadu kao i vanjska stubišna komunikacija na sjeveru i pravokutna dogradnja na jugu (Vežić 1985.).

Vežić u svojoj studiji o bizantskim utjecajima u ranosrednjovjekovnom Zadru navodi tribelon i galeriju crkve sv. Donata kao elemente istočnoga utjecaja (Vežić 1998.: 55-61.). O crkvi je Vežić napisao još dvije monografije 2002. godine (Vežić 2002.).

Gemine na Otoku u Solinu, Gospina crkva i crkva sv. Stjepana postale su jedna crkva nejasna vremena nastanka. Crkva sv. Marije spominje se u darovnici kralja Zvonimira iz 1076. – 1078., izdanoj na kraljevskome dvoru u kojem je crkva sv. Marije (*Actum est hoc in villa regali, quo in loco iam dicta ecclesia sancte Marie site uidetur*) (CD I: 170.). Na temelju toga dokumenta F. Bulić smatrao je da se na Otoku uz crkvu nalazi hrvatski kraljevski dvor (Bulić 1925.: 221.), a vezivanje samostana sv. Marije uz vladarsku rezidenciju potvrđuje i podatak iz Riceputijeva registra u Splitskoj biskupiji (*sanctae Mariae in Villa Regali*) (Ostojić 1964: 316.). U Kolomanovoj ispravi iz 1103. spominju se izrijeком dvije crkve: ... *ecclesias Mariae de Salona et sancti Stephani*... (CD X: 395.). Toma Arhiđakon navodi da je kralj Zvonimir splitskome nadbiskupu Lovri vratio crkve na Otoku: „U to je vrijeme održan sinod u gradu Ninu pod vodstvom kardinala Ivana, izaslanika Apostolske stolice. Na izrečeno traženje nadbiskupa Lovre presajni muž Dmitar, nazvan Zvonimir, kralj Hrvata, povratio je crkvi svetoga Dujma crkve svetoga Stjepana i svete Marije u Solinu sa svim njihovim dobrima. Ove je crkve sagradila i obdarila kraljica Jelena darujući ih splitskoj stolici u trajan posjed. Te su crkve zbog štovanja kraljevskih grobova bile predane na određeno vrijeme nekim redovnicima koji su u njima redovno obavljali obrede. Tamo je pokopan uzvišeni muž kralj Krešimir, zajedno s mnogim drugim kraljevima i kraljicama, u atriju bazilike svetoga Stjepana.” (Toma Arhiđakon, XVI. O promaknuću nadbiskupa Lovre, C. 17.) Bulić je u istraživanjima otkrio sjevernu baziliku i u njezinu atriju ulomke sarkofaga kraljice Jelene (Bulić 1898.: 9-24; Bulić 1901.: 201.). U bazilici je prepoznao crkvu sv. Marije, a kao čovjek velike erudicije epigrafski je uspio rekonstruirati epitaf kraljice Jelene (Delonga 1996.: 130.). Na osnovi arheoloških rezultata Lj. Karaman prepoznao je sjevernu crkvu na Otoku kao mauzolej hrvatskih kraljeva (Karaman 1930.: 228-229.). Društvo „Bihać” omogućilo je 1930. E. Dyggveu da provede reviziju arheoloških istraživanja na Otoku, a rezultati su publicirani 1951. godine (Dyggve 1951.; Dyggve 1996.: 96-97.). Utvrdio je da su na Otoku *basilicae geminae*, i to sjeverna posvećena sv. Stjepanu i južna sv. Mariji. Dokumentacija s Dyggveovih istraživanja čuva se u splitskome konzervatorskom arhivu. Nakon Dyggvea reviziju iskopavanja 1972. proveli su Ž. Rapanić i D. Jelovina te su tom prilikom zaključili da postoji samo jedna srednjovjekovna crkva jer je južna crkva iz 17. stoljeća, pa su predložili da se crkvom sv. Marije proglasi crkva u Gradini, iz koje je kult prešao na solinski Otok (Rapanić i Jelovina: 1976.; Rapanić i Jelovina 1977.: 107.). Sjevernu je crkvu kao mauzolej hrvatskih kraljeva prvi ozbiljno proučavao V. Gvozdanović, nazivajući ju kraljevskim mauzolejem Trpimirovića (Goss, 1976.: 5.). Analizom svih dosadašnjih istraživanja, uključujući i revizijska istraživanja V. Kovačić, koja nisu objavljena, R. Bužančić predložio je drukčije zaključke o arheološkome sklopu na Otoku. Revalorizirao je Karamanove i Dyggveove zaključke dokazavši da je njihova odbačena teza o geminama na Otoku točna. Upravo je južna, posvećena sv. Mariji, kao *domus episcopalis* bila u funkciji zborne bazilike, a sjeverna, posvećena sv. Stjepanu, bila je *domus canonica*,

kanonička i istodobno grobna crkva hrvatskih kraljeva i biskupska crkva dvora hrvatskoga vladara (Bužančić 1998a.: 10; Bužančić 1998b.: 57-97.).

Trogirski Sv. Martin u novijoj literaturi opet je postao bizantska bazilika madijevske dinastije. Pavao Andreis 1673. piše da je crkva sv. Martina prastaroga ustroja, sagrađena na grčki način na svod s tri broda, a u sredini ima svoj zvonik koji obavlja ulogu kupole (Andreis 1977: 334.). Crkvu su već u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća zapazili istraživači dalmatinske predromanike i objavili njezine arhitektonske snimke (R. Eitelberger von Edelberg 1884.: 238; T. G. Jackson 1887.: II, 145; F. Radić 1891.: 78; 1896.: 256.).

Tridesetih godina 20. stoljeća crkvu je obnovio Lj. Karaman, koji je uklonio kasnije dogradnje ranosrednjovjekovnoj arhitekturi, prezentirajući predromaničku bazilicu (Karaman 1931.; 1942.: 98; 1943.: 98-100.). Na temelju natpisa s grede oltarne ograde i rombičnih slova *O* na nadvoju iznad vrata datirao je obnovu u 9. stoljeće (Karaman 1930: 195.). C. Fisković crkvu je smatrao romaničkom bazilikom 9. ili 12. stoljeća sa zvonikom nad srednjim brodom (Fisković 1969.:44-49.). T. Marasović datirao je crkvu u ranije karolinško razdoblje, krajem 8. ili početkom 9. stoljeća (T. Marasović 1980.: 105.).

R. Bužančić donosi tri ranosrednjovjekovna sloja građevine: jedan rani karolinški, od kojega su ostali samo dijelovi arhitekture; ostatke starije predromaničke crkve 10. stoljeća; i ranoromaničku fazu pregradnje s kraja 11. stoljeća, kojom je crkva dobila bazilikalni ustroj (Bužančić 1995.: 241-251.). Dva natpisa vezana za crkvu svjedoci su njezina vladarskoga statusa. Prvi je vezan uz priora Maja i Petra, koji su rođaci kraljevske krvi, Majo iz obitelji zadarskih Madijevaca, a Petar je rođak pod čijim se imenom krije još neokrunjeni hrvatski kralj Petar Krešimir III.

(In) NOMINE D(omi)NI EGO MAIVS PRIOR VNA CV(m) COGNATV MEO PETRVS
COGITAVIMUS P(ro) REMEDIV(m) AN(ime) N(ost)RE (h)VNC TE(m)PLV(m) C(on)
STRVERE

„U ime Gospodnje, ja, Majo, prior, zajedno s rođakom mojim Petrom, odlučili smo za lijek naše duše sagraditi ovu crkvu” (prijevod: M. Ivanišević).

Drugi se vjerojatno odnosi na Petra Krešimira IV. i njegovu ženu Dobricu, koji su tu primili sakrament, vjerojatno krunidbe, jer tvrde da su tu posvećeni prvi u stoljetnome trajanju crkve, a za taj čin crkva je preuređena u baziliku s nadvišenim srednjim brodom i novim septumom. Sve to samo šezdesetak godina nakon što je bila radikalno obnovljena.

† QVIQ(ue) CVPTIS IAM NOSSE RESTAVRATOR OPERIS PETRVS NVNCVPATVR E-
IVS VXOR DABRIČA AD ONOREM TANTI PATRIS QVE HIC CONSECRATI SVNT PRI-
MI

„† Tko god želi sad znati, obnovitelj ovoga djela zove se Petar, [a] njegova supruga Dobrica, i na čast tako velikog oca ovdje su posvećeni prvi” (prijevod: B. Lučin).

T. Marasović u svojem korpusu prihvaća predloženu kronologiju pregradnji i donosi pregled svih radova vezanih uz Sv. Martina do izlaska njegove publikacije (T. Marasović 2009.: 120-127.). I. Babić u svojim se tekstovima vraća na raniju literaturu i povezuje gradnju crkava s građanskim nadarbinama, prihvaćajući samo vladarsko pokroviteljstvo zadarskih Madijevaca, ne osvrćući se na identičnu, ali inverznu formulu iz povelje Petra Krešimira IV. koja kazuje da su se Majo i Krešimir III. potpisali s *cognatus* u oba pisana dokumenta inverzno strukturirana (Babić 2012.: 273-301; Babić 2016.: 433-438.). Uočljiva je sličnost formulacije toga dijela natpisa s citatom *cognato suo Madio* iz darovnice Petra Krešimira IV. zadarskome samostanu sv. Marije, kojom se potvrđuje posjed u Tukljači (Bibinju) ... *teram in Tochina Quam avus meus C(resimir) dedit cognato suo Madio et filius eo Dabrone* (F. Rački, *Documenta*, br. 51, 66.).

Crkva sv. Vida na Klisu, do najnovijih nalaza, unatoč Trpimirovoj darovnici nije smatrana crkvom hrvatskoga vladara jer su joj nedostajali materijalni artefakti. Nakon pronalaska arhitektonskih ostataka i brojnih ulomaka kamene plastike palatinske kapele sv. Vida znanstvena javnost još je uvijek rezervirana, doduše sve se manje spominje Trpimirova darovnica kao falsifikat.

Promotrimo li spomenutu arhitekturu bez predrasuda, možemo primijetiti niz zajedničkih značajki koje ju povezuju. Svi navedeni primjeri morfološki su bliski, zidovi unutrašnjosti raščlanjeni polukružnim nišama, tri apside u svetištu, predvorje *westwerk*, bez obzira na to radi li se o centralnoj građevini ili longitudinalnoj arhitekturi. Jednako su tako sve navedene građevine slojevite, ali njihov je početak zajednički – vezan je uz nove političke odnose nastale rađanjem Europe i jačanjem karolinške dinastije početkom 9. stoljeća. Crkva sv. Donata je palatinska crkva zadarske vladarske dinastije, koja je u vrijeme *dux*a Paulusa prešla na stranu Karla Velikoga. Arhitekturom, ona je tipična karolinška dvorska crkva koja, poput Aachenske kapele, ima superponiranu jednu crkvu nad drugom. Svaka razina ima svoje apside i svetište, za razliku od bizantske arhitekture, koja na katu ima funkcionalne dijelove poput matroneja i katekumeneja, dok je svetište jedno jedinstveno, s jednom apsidom kroz oba kata (Jeličić-Radonić 1992.: 345-365.).

Slična će, vjerujem, biti situacija i u Gradini, gdje se nalazi palatinska crkva nekog trećeg entiteta, možda starosjedilačkih Dalmatina,* koji su nakon podjele u Aachenu ostali između priznate bizantske i hrvatske vlasti, a Salona im je bila središte. I ona je u morfološkom smislu karolinška palatinska crkva na dvije etaže s trijemom, vjerojatno i s *westwerkom* pred pročeljem. Crkve na Otoku u Solinu su *gemmae* 10. stoljeća koje je dala podignuti Jelena, žena Mihaela Krešimira III. i majka Stjepana Držislava. *Gemmae* su dokumentirane u ispravama srednjega vijeka i obično su vezane uz instalaciju kraljevskoga dvora, što bi dalo za pravo Buliću i Dyggveu. Na Otoku u Solinu Jelena je podignula rezidenciju svome sinu Stjepanu Držislavu, na ničijoj zemlji usred rijeke i Jadra, koja je ujedno bila granica dvaju kraljevstava kojima će on postati vladar kao *rex*

* Krajem 805. godine nalazimo i „poslanike Dalmata” (*legati Dalmatarum*) kod cara Karla u Dienenhofenu, što također potvrđuje njihovu etničku posebnost. Usp. F. Rački, *Documenta*, str. 310.

Croatiae et Dalmatiae. Arhitektura gemina sagrađenih na Otoku, na nekropoli uz cestu Salona – Split, vezana je uz vladarsku *villu regalis* i njezina biskupa, jedna je bila *domus episcopalis*, a druga *domus canonica*. U 11. stoljeću uz dvorsku biskupsku crkvu formiran je samostan regularnih kanonika, a to je ujedno i odgovor na pitanje kojim je redovnicima bila dana. Zbog toga što u dokumentima nije našao nikakva svjedoka ili bilo kakva redovnika benediktinca vezana uz neki samostan na Otoku u Solinu, F. Rački posumnjao je u postojanje benediktinskoga samostana, a to je postala temeljna opservacija za preispitivanje broja crkava na Otoku (Rački 1894.). Ukidanjem jedne od dviju crkava u novijoj znanstvenoj literaturi, bez čvrstoga argumenta, crkva sv. Stjepana i Marije gubi svoj karakter i svrhu te umjesto dvorske bazilike postaje nedosljedni arhitektonski amalgam raznih vremena bez povijesne svrhe.

Ništa bolje nije prošla ni kraljevska benediktinska arhitektura, ključ pokršćavanja Hrvata početkom 9. stoljeća. Rižinice su donedavno dovođene u pitanje kao samostan, Sv. Marta nije razdijeljena u arhitektonskom i arheološkom pogledu od slojeva antičke vile koja joj prethodi. Ostaci kasnoantičke bazilike koji se nalaze pod krunidbenom baziličicom srednjega vijeka, na mjestu zvanom Šuplja crkva, postali su predmetom istraživanja iako gornji, srednjovjekovni sloj nije do kraja istražen ni prezentiran, što je naravno pitanje pogrešne valorizacije. Benediktinci su na tome mjestu imali samostan, što je zajamčeno dokumentom, te su prema reguli sv. Benedikta morali samostan okružiti zidom. Dok se ne pronađe cinktor zida, samostan u kojem se nalazi crkva neće biti ubiciran. Bolje nije prošao ni Klis, koji je zbog slojevitosti mjesta gdje je bilo sjedište političke vlasti hrvatske države sve do 15. stoljeća zaboravljen u slojevima kasnije arhitekture. Palatinska crkva Trpimirovića postala je Murat-begova džamija, konvertirana u kršćansku crkvu tek nakon rekonkviste u Kandijskome ratu.

Titule hrvatskih vladara, kamena plastika, morfologija arhitekture postaju predmetom dogovora, a ne znanstveno potvrđene istine.

Tako će titula kralja prema dogovoru povjesničara biti moguća tek od 10. stoljeća iako je Trpimir dokumentiran u prvorazrednome izvoru kao *rex Sclavorum* i *dux Croatorum*, jer je vjerojatno bio i jedno i drugo, a sam se u Čedadskome evanđelistaru potpisao kao *dominus*.

Ljudski lik, zbog ikonoklazma u bizantskoj umjetnosti, isto se tako ne može pojaviti u reljefima hrvatske karolinške države, a graditeljske tradicije kasne antike u spoju sa suvremenim trendovima graditeljstva postaju podijeljene na istočnojadransku i zapadnojadransku tipologiju u crkvenoj arhitekturi iako se kasnoantička i bizantska tradicija na hrvatskome prostoru prožima s karolinškom na čitavome prostoru, pa će ju humanistički pisci novoga vijeka nazivati jednostavno arhitekturom na grčki način. Nedosljednosti i lakune u nacionalnoj povijesti ranoga srednjeg vijeka ostavile su trag na proučavanju povijesti umjetnosti i arhitekture, koje danas sve više forenzičarski ulazi u detalje, gubeći tako iz vida cjelinu u kojoj se kompleksni smjerovi povijesnih zbivanja isprepleću na prostoru koji je postao novom granicom Istoka i Zapada. To je ostavilo dubok trag u daljnjem proučavanju povijesnih događaja razvijenoga srednjeg vijeka, u kojem je ono što je uslijedilo drastično mijenjalo kulturnu klimu u državi Arpadovića

okrenutoj Istoku i križarskim državama Jeruzalemskoga Kraljevstva, ili u anžuvinskoj europeizaciji okrenutoj centrima srednjoeuropske kulture kojima je u središtu bila Francuska i sjeverna Italija. Istodobno se hrvatski kulturni prostor spuštao sve do juga, do takozvane Dvije Sicilije, koje su stupile u zajednički politički okvir Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva. Zato je važno početi spajati sređenu i znanstveno utemeljenu historiografiju s rezultatima proučavanja povijesti umjetnosti.

LITERATURA

- P. Andreis, *Povijest grada Trogira*, I-II, Split, 1977.
- B. Bersa, „Ricerche sulle origini della chiesa di S. Donato in Zara”, *Rivista Dalmatica* VI/3, Zadar, 1922.
- I. Babić, „Zapažanja o trogirskim crkvama sv. Marije od Trga i sv. Martina (sv. Barbare)”, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić*, Zagreb; Motovun; Split: Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, 2012.
- I. Babić, *Trogir – grad i spomenici*, Split, 2016.
- C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, I-II, Zadar, 1875.
- F. Bulić, „Nadgrobnni natpis hrvatske kraljice Helene u Solinu”, *Vjesnik HAD*, N. S. 3, Zagreb, 1898.
- F. Bulić, „Izvjestaj predsjednika društvenoga mons. Frane Bulića o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom natpisu kraljice Jelene”, *VHAD*, N. S. V, Zagreb, 1901.
- F. Bulić, „Krunidbena bazilika kralja Zvonimira usred Gradine u Solinu”, u: *Zbornik kralja Tomislava*, Zagreb, 1925.
- R. Bužančić, „Predromanička pregradnja crkve sv. Martina u Trogiru”, u: *Petriciolijev zbornik*, PPUD 35, Split, 1995.
- R. Bužančić, *Mauzolej kraljice Jelene na Gospinom Otoku. Stota obljetnica otkrića nadgrobnog natpisa hrvatske kraljice Jelene, 1898-1998*, Solin, 1998a.
- R. Bužančić, „Srednjovjekovne geminae na Otoku u Solinu”, *PPUD* 38, Split, 1998b.
- R. Bužančić, „Hrvatska vladarska arhitektura ranoga srednjeg vijeka”, u: *Zagora – nepoznata zemlja*, Zagreb, 2007.
- R. Bužančić, „Dyggve i njegovo zanimanje za centralne građevine Dalmacije”, u: *Ejnar Dyggve. Istraživanja u Dalmaciji. Izložba u Staroj gradskoj vijećnici, 24. listopada – 30. studenog 2014.*, Split, 2014.
- K. J. Conant, *Carolingian and Romanesque Architecture, 800-1200*, Yale University Press, 1978.
- V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996.
- E. Dyggve, „Dalmatinske centralbygninger i plan og opbygning et bidrag til deres typologi, med sacrligt he-nblik paa de tidlig-middelalderlige mindesmaerker”, *Tidsskrift för Konstevegtenskap* 17, Lund, 1933.
- E. Dyggve, *History of salonitan Christianity*, Oslo, 1951.
- E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split, 1996.
- R. Eitelberger, *Die Mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Traù, Spalato und Ragusa*, Wien, 1861.
- C. Fisković, „Dvije predromaničke crkve u Trogiru”, *PPUD* 14, Split, 1969.
- V. Goss, „The Early Croatian Royal Mausolea”, *Peristil* 18-19, Zagreb, 1976.
- V. Goss, *Early Croatian Architecture. A Study of the Pre-Romanesque*, London, 1987.
- R. Ivančević, „Predromanička crkva u Gradini, izuzetak ili tip”, *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti* 42, Zagreb, 1994.
- Ć. M. Iveković, „Krstionica kod stolne crkve sv. Stošije u Zadru i vrijeme građenja njezina i crkve sv. Donata”, *Rad JA*, 258, Zagreb, 1937.
- J. Jeličić-Radonić, „‘Ta katechoumena’ crkve Sv. Trojice (Sv. Donata) u Zadru”, *Diadora* 14, Zadar, 1992.
- Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930.
- Lj. Karaman, „Po ruševinama starohrvatskog Solina”, *Hrvatsko kolo* 15, Zagreb, 1934.
- Lj. Karaman, „Povodom popravka crkve starohrvatske dobe Sv. Barbare, jednom sv. Martina, u Trogi-

- ru", *Obzor*, Zagreb, 85-86, 11. i 13. 4. 1931., 1942., 1943.
- L. Katić, *Vođa po starohrvatskom Solinu*, Split, 1939.
- J. Marasović, „Rekonstrukcija crkve u Gradini”, u: *Starohrvatski Solin*, Split, 1992.
- J. Marasović, „L’eglise de Gradina a Salone”, u: *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae = Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, VAHD, suppl. 87-89, Split, 1998.
- T. Marasović, „L’architettura paleocristiana di Salona”, u: *XXVI Corso di cultura sull’arte Ravennate e bizantina*, Ravenna, 1979.
- T. Marasović, „Prilog istraživanju transformacije antičke jezgre u ranosrednjovjekovni grad”, u: *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980.
- T. Marasović, „Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji”, *PPUDI* 39, Split, 2001.-2002.
- T. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, sv. 3: Korpus arhitekture: Kvarner i Sjeverna Dalmacija, Split, 2009.
- I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, II, Split, 1964.
- I. Petricioli, „Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka”, u: *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980.
- I. Petricioli, „Izoliranje crkve sv. Donata u Zadru 1930-1931”, *Diadora*, sv. 9, Zadar, 1980.
- I. Petricioli, *Od Donata do Radovana. Pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*, Split, 1990.
- F. Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća*, Zagreb, 1894.
- Ž. Rapanić i D. Jelovina, „Na Otoku jedna crkva”, *Slobodna Dalmacija*, 22. 5. 1976.
- Ž. Rapanić i D. Jelovina, „Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu”, *VAHD* 70-71/1968.-1969., Split, 1977.
- Ž. Rapanić, *Solin u starohrvatsko doba*, Split, 1996.
- G. Smirich, „Il tempio di San Donato in Zara”, *Emporium*, Zadar, 1901.
- J. Strzygowski, *O razvitku starohrvatske umjetnosti*, Zagreb, 1927.
- M. Suić, „Zadar u ‘De administrando imperio Konstantina Porfirogeneta’”, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, sv. XXVII-XXVIII, Zadar, 1981.
- P. Vežić, *Crkva Sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru*, Zagreb, 1985.
- P. Vežić, „Elementi di architettura bizantina nelle costruzioni alto medievali di Zara”, *Hortus Artium Medievalium* 4, Motovun, 1998.
- P. Vežić, *Sveti Donat, rotonda Sv. Trojstva u Zadru*, Split, 2002.

Tri portala hrvatske arhitektonike

Andrija Mutnjaković, HAZU

1. PORTAL GRADA PULE

Ponosna duždeva Venecija bila je nesretna zbog manjka svoje tradicije, a htjela je biti *Carica Grčke* (*Graecorum imperatrix*), nasljednica Rimskoga Carstva kao *Drugi Rim* (*Altera Roma*) ili barem *Novi Carigrad* (*Constantinopol Nuovo*). Ta pretencioznost imala je čvrstu podlogu u moćnome Arsenalu i snažnoj floti, s kojom je nekoliko stoljeća dominirala Sredozemljem. Međutim, Venecija se počela formirati na pustim jadranskim lagunama tek krajem 8. stoljeća. Kako tamo nije bilo spomenika antičke kulture, nedostatak antičke baštine Venecija je uobičajeno popunjavala: krala je po svojim provincijama i ugrađivala ih u zgrade prijestolnice. Tako su u obližnjoj Puli demontirani središnji stupovi monumentalne trobrodne bazilike Santa Maria Formosa iz 6. stoljeća i ugrađeni u crkvu sv. Marka i Duždevu palaču. Također je bila namjera da se pulska Arena razgradi, kamenje prenese u Veneciju i ondje ponovno izgradi. Te stoljetne boljke venecijanski je dužd Malipiero pošteno i jednostavno razriješio: dao je izgraditi (1457. – 1460.) na ulazu u Arsenal kopiju antičkoga slavloluka obitelji Sergijevaca iz Pule.

Slavloluk Sergijevaca izgradila je udovica Salvija Sergi u čast istaknutih gradskih i vojnih časnika: svojega supruga i dva člana obitelji, te je njihove statue postavila na slavloluk. Slavloluk je izgrađen oko 20. g. pr. Kr. i pripada prvoj generaciji rimskih slavloluka. Izgrađen je kao portal glavnih gradskih vrata Pule da bi zbog sigurnosti sužen otvor vrata uveličao raskošnom arhitektonskom kompozicijom slavloluka. Kompozicija obuhvaća središnji prolaz s profiliranim polukružnim nadvojem i kasetiranim stropom postavljenim na ornamentiranim pilastrima; ispred obostranih bočnih zidova luka postavljena su po dva gotovo samostojeća korintski oblikovana stupa; dvostruki klasično oblikovani vijenac objedinjava slavloluk; na vijencu su postavljeni povezani postamenti za tri zagubljena kipa Sergijevaca. Temeljiti istražitelj povijesti pulskoga slavloluka Gustavo Traversari sintetizirao je njegovu

Portal/slavloluk Sergijevaca u Puli (crtež iz knjige: L.-F. Cassas, *Voyage pittoresque et historique de l'Is-trie et de la Dalmatie*, Paris, 1802.)

znakovnost: „Naročito su arhitekti renesanse osjećali njegovu živu dojmljivost i ljepotu, te su ga više puta crtali kako bi zajedno s najznačajnijim spomenicima antičkog Rima, bio uzor i vodič teorijskih proučavanja u njihovim raspravama” (Traversari 1971; 1989). Proučavali su taj slavluk Fra Giocondo, oba Sangalla, Michelangelo, Palladio, Cassas i Lavallée, a Sebastiano Serlio crtao ga je i opisao: „U Puli ima jedan slavluk korinskoga stila, vrlo bogato ukrašen figurama, lišćem i drugim različitim motivima, tako da od podnožja do vrha nema dijela ni površine koji nisu ukrašeni, kako na pročelju tako i na stranicama, a jednako i na unutrašnjim zidovima te stropu luka” (Serlio 1966).

Stvarnu kvalitetu arhitektonike Slavoluka Sergijevaca sažeto je formulirao Traversari: „Zapravo u povijesti počasnih augustovskih i malo kasnijih slavoluka, spomenik Sergijevaca stoji gotovo osamljen; on predstavlja samostalno umjetničko djelo, posve samostalno rješenje, gdje očevidna inspiracija nije toliko na vrijednostima italskih građevina koliko na odlikama konstrukcija sa stupovima iz helenističke tradicije” (Traversari 1971; 1989). Formulacija upozorava na karakteristiku rimskih antičkih slavoluka, koji su pretežno oblikovani kao kameni masivi na kojima je reljefno izražena plastika stupova i vijenaca, a kod Sergijeva slavoluka stupovi su gotovo cjelovito izgrađeni poput stupova helenističkih hramova, to jest poput izvornih monumenata antike. Upravo ta izvorna helenistička tektonika slavoluka bila je inspirativni motiv renesansnih istraživanja (Mutnjaković 1989).

2. PORTAL ARSENALA U VENECIJI

Malipierov portal venecijanskoga Arsenala slijedi sve naznačene karakteristike Slavoluka Sergijevaca. Prije svega, pulski slavluk nalazi se na teritoriju Prejasne Republike Venecije, on je tako venecijanski slavluk, pa Mlečani smatraju da imaju legalno pravo rekonstruirati ga u sklopu Arsenala kao simbola svoje iskonske snage u vidu najvećega brodogradilišta u Europi. Slavoluk je zapravo portal koji skriva omanja sigurnosna vrata glavnoga ulaza u golemi kompleks Arsenala: kroza nj ulazi dužd sa svitom, ulaze izaslanici država, zapovjednici flote. Između portala i obližnje morske obale započeto je (nedovršeno) formiranje za Veneciju vrlo široke ulice, nazivane *Via Triumphalis*, koja upućuje na osmišljeni reprezentativni državnički i urbani status portala/slavoluka Arsenala. Slavoluk je oblikovan kao tako vjerna replika antičkoga Slavoluka Sergijevaca da su stoljećima poslije Slavoluk Arsenala smatrali autentičnim antičkim spomenikom (Mutnjaković 2003). Stvarni ugled Slavoluka sažeto je definirao istraživač venecijanske arhitekture John McAndrew: „Veličanstveni portal venecijanskog Arsenala prvo je djelo koje najjasnije očituje istinsku ljubav prema antici, te se njime naglo prekida s gotičkom tradicijom” (McAndrew 1980).

Međuzavisnost pulskoga i venecijanskoga slavoluka kategorički je potvrdio autor kapitalne monografije povijesti Arsenala Ennio Concina: „Ne može postojati nikakva sumnja u činjenicu da portal Arsenala doslovno citira slavluk u Puli” (Concina 1988). Stoga se prethodni opis Slavoluka Sergijevaca može razumjeti i kao opis Slavoluka Arsenala.

la. Ipak, postoje dvije razlike. Prva je beznačajna: umjesto kipova Sergijevaca na pulski slavluk naknadno je postavljen neproporcijalni reljef mletačkoga lava. Druga je upečatljiva: kapiteli stupova pulskoga slavluka oblikovani su izvornim korintskim stilom, a kapiteli stupova mletačkoga slavluka oblikovani su u stilu bizantske varijante korintskih kapitela. Poput kapitela Eufrazijeve bazilike iz 6. stoljeća u obližnjem Po-reču. Britanska povjesničarka umjetnosti Deborah Howard objašnjava taj nesklad: „Kapiteli [portala Arsenala] ne slažu se s antičkom tipologijom, već su to mletačko-bizantski kapiteli jedanaestoga stoljeća uzeti s neke starije građevine. Čini se da ih je arhitekt držao dijelom klasičnog nasljeđa, baš kao što su to-skanski arhitekti u ranoj renesansi bili inspirirani svojim lokalnim romaničkim prototipovima” (Howard 1980).

Autorica je „omanula” pet stoljeća, ali je točno zaključila da su ranorenesan-sni arhitekti koristili romaničke inspi-racije. Ova konstatacija pridonijela je istraživanju autorstva Slavoluka Arse-nala: dvojnost kapitela upućuje na opus arhitekta Filaretea. Filarete je prilikom boravka u Veneciji (1458. – 1459.) projektirao, neizgrađenu, pala-ču milanskome vojvodi Francescu Sforzi, prikazanu skicom pročelja komponiranog mješavinom klasičnih i romaničkih inspiracija (Filarete 1965). Ennio Concina poistovjećuje mješavi-ne stilova kod Slavoluka i palače te smatra da je Filarete mogao savjeti-ma i skicama utjecati na koncepciju Slavoluka. No Deborah Howard to od-bija jer smatra da su vizualne predodž-be zgrada njegova idealnoga grada Sforzinde „groteskna interpretacija klasične arhi-tekture” (Howard 1980). Isto mišljenje zastupa i McAndrew, s obrazloženjem da crteži arhitekture zgrada u njegovim traktatima otkrivaju Filaretea kao „fantastičara sklonog slobodnoj upotrebi klasičnih detalja, pritom je još i nespretno usprkos čestim aluzija-ma na Albertija i Vitruvija” (McAndrew 1980).

Umjesto tih morfoloških analiza nastojalo se autorstvo Slavoluka otkriti istraživanjem podobnosti venecijanskih arhitekata: dugo se smatralo da je taj autor ondašnji afirmi-rani arhitekt Antonio Gambello. No suvremene procjene negiraju tu tradiciju: Concina smatra da je „prevelika lingvistička i kulturna udaljenost između kopnenih vrata Arse-

Portal/slavluk Arsenala u Veneciji
(fotografija: Andrija Mutnjaković)

nala i sigurne aktivnosti Gambelle" (Concina 1988). McAndrew to detaljnije objašnjava: „Izvedba [Slavoluka] se često pripisivala Antoniju Gambelli, premda se njegovo ime ne spominje ni u jednom dokumentu, a nijedan njegov rad nije sličan Slavoluku, niti je blizu ovako očitom oponašanju antike" (McAndrew 1980).

Autor temeljite povijesti Arsenala Giorgio Bellavitis također nastoji odgonetnuti autora Slavoluka te je proširio listu kandidata: „Za ovaj spomenik vezana su mnoga imena raznih arhitekata, od Gambelle do Laurane" (Bellavitis 1983). Raspravljene dileme kategorički je usmjerio John McAndrew: „Bez presedana u svojoj povodljivosti za anti-
kom, već dugo se proglašava prvim venecijanskim djelom renesanse potpuno oslobođenim srednjovjekovnih reminiscencija ... Zapravo ništa onodobno izgrađeno u Veneciji i okolici nema toliko temeljito rimsko obilježje" (McAndrew 1980).

No to temeljito rimsko obilježje ostvareno je već 1453. godine u Napulju u vidu upravo sagrađenog slavoluka kao portal kraljevskoga dvorca Castel Nuovo. Arhitektoniku slavoluka prepoznao je nestor talijanskih povjesničara umjetnosti Adolfo Venturi: „Arhitekt i izvođač toga djela bio je Luciano Laurana, koji se nadahnuo rimskim slavolukom u Puli. ... Rimski slavoluk iz Pule ovdje je oživio Luciano Laurana" (Venturi, A. 1923). Nadalje, to rimsko obilježje ponovljeno je prije 1474. na dijelu zapadnoga pročelja Vojvodske palače u Urbinu, gdje su izgrađene lođe s perfektnim replikama korintskih stupova nadsvođenih kasetiranim rimskim svodom (Mutnjaković 2003). Povjesničar Lionello Venturi procjenjuje da „nitko od tadašnjih arhitekata nema karakter onoga tko je zamislio cjelinu kula i slavoluka Castel Nuova ... nitko osim Luciana Laurane, koji je baš taj teški spoj znao ostvariti na pročelju s tornjevima Vojvodske palače u Urbinu" (Venturi, L. 1924).

Lauraninu povezanost s Venecijom naznačio je Giorgio Vasari u životopisima arhitekata, slikara i kipara, gdje navodi da je „među Brunelleschijevim učenicima bio jedan Schiavone, koji je načinio mnoge stvari u Veneciji" (Vasari 1966). Podatak potječe iz zapisa arhitekta Filaretea, koji je boraveći u Veneciji vjerojatno susretao Schiavonea i opisao ga kao „izvrsnoga kipara" (Filarete 1965). Mnogi autori prepoznali su da je taj Schiavone bio arhitekt Luciano Laurana. Na osnovi tih saznanja istraživač venecijanske umjetnosti Paoletti smatra da „izuzev Slavoluka Arsenala nijedan spomenik u Veneciji nije prisposodobiv Brunelleschijevu učeniku", stoga Slavoluk pripisuje arhitektu Lucianu Lauranu (Paoletti 1897).

Predočena morfološka razmišljanja uvjerljivo upućuju na Luciana Lauranu kao autora ili ideatora Slavoluka Arsenala. Tom atribuiranju pridonosi i činjenica da je Laurana venecijanski državljani: u prvim godinama svoje karijere naziva se *Luciano de Jadra*, to jest kaže da je iz grada Zadra, tada u sastavu Republike Venecije. To potvrđuje i imenom *Schiavone Luciano Laurana*, kojim iskazuje da potječe iz mjesta zvanog Urana (*della Urana* ili *La Urana*), kako se latinski/talijanski nazivao gradić Vrana na obali Vranskoga jezera nedaleko od Zadra. Prvu biografiju Laurane na hrvatskome jeziku napisao je (1886.) Ivan Kukuljević Sakcinski te je na osnovi zapisa da su Lauranu nazivali Schiavone (onovremeno uobičajenim talijanskim nazivom za Hrvata) kroatizirao njegovo ime po nazivu mjesta Vrana i nazvao ga *Lucijan Vranjanin* (Kukuljević 1886).

Venecija je želju za nasljeđivanjem Rimskoga Carstva ili barem proglašenjem *Drugim Rimom* afirmirala klasicističkim portalom/slavlukom Arsenala. Istraživač venecijanske arhitekture McAndrew odgovarajuće je procijenio tu mletačku ambiciju: „Dakle, očito je kako se u gotičkoj Veneciji javnim preuzimanjem novih formalnih modela na portalu Arsenala najavljuje arhitekturom nova uloga, status i ugled Republike u sklopu Mediterana i Europe” (McAndrew 1980). Preuzimanjem novih modela ostvarena su reprezentativna pročelja palača duž obala Canala Grande. Te *nove formalne modele* novoga ugleda Venecije inicirao je Lucijan Vranjanin.

3. PORTAL KRALJEVSKOGA DVORCA CASTEL NUOVO U NAPULJU

Senzacionalnu novost o formiranju veličanstvenoga slavluka kao portala kraljevskoga dvorca/tvrđave Castel Nuovo u Napulju zapisao je (1455.) kraljev biograf i napuljski kroničar Bartolommeo Fazio: kralj Alfons Aragonski „obnovio je Castel Nuovo sa slavlukom veličanstvene strukture i umjetnosti ... Između zapadne srednje i ugaone kule sagradio je vrata sa silnim slavlukom od prebijelog mramora” (Filangieri 1937). Povjesničar George L. Hersey navodi pismo nepoznatoga autora pisano 28. srpnja 1455. u kojemu je zapisano da „Alfons gradi u antičkoj maniri portal kao mramorni slavluk raskošne i čudesne ljepote” (Hersey 1973).

Alfonsov čudesni slavluk podignut je, poput klasičnih rimskih slavluka, u čast vojne pobjede: nakon teške borbe Alfons je razvlastio (1442.) dinastiju anžuvinskih kraljeva i ustoličio aragonsku dinastiju. Najprije je, zbog vlastite sigurnosti, temeljito obnovio i dogradio kraljevsku tvrđavu i nazvao ju Castelnuovo. A zbog vlastite afirmacije i slave sagradio je kao ulaz u tvrđavu taj raskošni i čudesni portal/slavluk. Možda nije slučajno što je Aragonov portal koncipiran poput sličnoga sjevernog portala Dioklecijanove palače u Splitu: zbog sigurnosti ulazna su vrata mala, ali je zato zbog reprezentativnosti portal vrata 16 puta veći.

Arhitektonska koncepcija slavluka strukturno i oblikovno slijedi antičke rimske slavluka: središnje je smješten luk s tipičnim antičkim kasetiranim stropom; obostrano se

Portal/slavluk dvorca Castel Nuovo u Napulju
(fotografija: Andrija Mutnjaković)

iznad reljefno obrađenih postamenata nalaze po dva kanelirana korintska stupa s perfektno reproduciranim izvornim korintskim kapitelima i bazama stupova; stupovi su povezani kopijom dvostrukoga vijenca klasičnih hramova; iznad vijenca je smještena standardna skulpturalna poruka stupa: ovdje je to reljef trijumfalne povorke Alfonsova ulaska u Napulj te bočno postavljeni reljefi s likovima vojne pratnje i grupe svirača. Na širokim nutarnjim stranicama slavluka nalaze se reljefi Alfonsa i njegova sina Ferrantea s njihovim vojnicima. Trijumfalna koncepcija slavluka uvećana je nadogradnjom još jednoga podjednako oblikovanog trijumfalnog luka s dodanim statuama kao deklaracijama kraljevske vlasti: Pravda, Trijeznost, Postojanost, Razboritost. Slavluk je dovršen reljefom rijeka kao simbola života te kipom arkandela Mihaela kao zaštitnika kraljevine. Tom klasičnom kompozicijom Alfonsova portala/slavluka i perfektnom rekreacijom antičkih arhitektonskih artefakata ostvarena je prva cjelovita novovjekovna revitalizacija klasične arhitekture (Filangieri 1937; Mutnjaković 1989).

Povjesničari arhitekture unisono su prepoznali neposredni antički uzorak revitalizacije: portal/slavluk Sergijevaca u Puli. Istražujući oblikovanje napuljskoga slavluka, cijenjeni povjesnik Lionello Venturi konstatirao je sličnost s pulskim: „Pri projektiranju Alfonsova slavluka arhitekt je bio ovisan o rimskom slavluku u Puli, s ponekom razlikom koju je modelirao prema Titovu slavluku [u Rimu]. Od pulskog je slavluka uzeo motiv kaneliranih stupova i oblik njihovih kapitela, te njihovu konstruktivnu funkciju. Također je prihvatio višestruke reljefe vijenca i dekorativne pojedinosti poput dvije Viktorije u kutovima luka i dječake s vijencima na frizu spomenika” (Venturi, L. 1924).

Ta revitalizacija nije slučajna. Anžuvinski kraljevi vladali su dva stoljeća i nametali raskošnu gotičku arhitekturu stranu njihovim podanicima. Vasareli je to posvjedočio životopisom Brunelleschija: „U njegovo doba u cijeloj se Italiji cijenio njemački [to jest gotički] stil vidljiv na bezbrojnim građevinama, koji su primjenjivali stari umjetnici” (Vasareli 1966). Alfons je vjerojatno već tada bio informiran o aktualnim tendencijama revitalizacije antičke arhitekture budući da je Alberti svoj rukopis *Descriptio urbis* o rimskoj arhitekturi objavio oko 1447. godine. Rušeći Anžuvince, Aragonac se želi dočvoriti pučanima zamjenom morskoga gotičkog stila novim stilom (nazivanim *stile nuovo*), temeljenim na baštinjenoj antičkoj arhitekturi Rimskoga Carstva. Srećom je ta politička floskula afirmirala dalekosežni arhitektonski preobražaj: dok se *novi stil* onovremeno puzajući razvijao u djelima Brunelleschija, Albertija, Michelozza, Filaretea, vladar moćnoga kraljevstva Napulja i Sicilije kralj Alfons snažnom je kraljevskom gestom zaželio i odobrio beskompromisnu realizaciju svojega slavluka u izvornome stilu klasične rimske arhitekture.

Problem je nastao s tim starim napuljskim umjetnicima nesposobnim zadovoljiti Alfonsove ambicije, te je za novi stil morao angažirati neku novu ekipu umjetnika. Oslovac mu je postao afirmirani graditelj inženjerskih konstrukcija Onofrio della Cava (rođen u Cavi nedaleko od Napulja), koji je prethodno radeći u Dubrovniku (1436. – 1443.) izgradio 15 km vodovoda s česnama, dopunio gradske fortifikacije i obnavljao urušeni Knežev dvor. Usred užurbanih dubrovačkih radova poziva ga (1443.) Alfons u Napulj i povjerava mu obimnu obnovu Castelnuova. Onofrio je trebao svoje dubrova-

čke građevine oplemeniti umjetničkim reljefima ili skulpturama, a kako je od 1431. u Dubrovniku radio milanski kipar Pietro di Martino da Milano, Onofrio je s njime uspostavio kvalitetnu suradnju na oblikovanju dubrovačkih česmi i Kneževa dvora. Onofrio je tu suradnju želio nastaviti i u Napulju, pa je Alfons zatražio (1452.) od dubrovačkoga Vijeća dozvolu za Pietrov odlazak u Napulj. U Alfonsovoj službi Pietro postaje član nove kiparske ekipe formirane za izradu reljefa i skulptura na Slavoluku (*les figures del arc triumphal*) uz plaću od 346 dukata, kako je to sredinom 1453. registrirano u dvorskim blagajničkim knjigama: *Pere Johan, Pere da Milano* [Pietro da Milano], *Paolo de Marino, e a mestre Francisco Laurana* (kroatizirano: Fran Vranjanin). Vranjanin je zasebno istaknut i jedini tituliran kao *majstor*, što upućuje na njegovu vodeću ulogu u djelovanju ekipe (Filangieri 1937). Prisutnost Francesca Laurane nije slučajna. Istraživač opusa i autor relevantne Lauranove monografije Hanno-Walter Kruft smatra da je Francesco surađivao s Pietrom na izradi reljefa dubrovačkih česmi te da su zajedno došli u Napulj (Kruft 1995).

Ugovorena plaća umjetnika namijenjena je izradi kipova i reljefa, a to dokazuje da je tada arhitektura slavoluka bila dogotovljena i omogućavala izmjere proporcija i postavljanje kiparskih djela. Ime arhitekta nije nigdje zapisano, ali postoje povijesni dokumenti i suvremene morfološke analize koje upućuju na arhitekta Alfonsova slavoluka. Dokumenti i analize temelje se na suradnji kralja Alfonsa s njegovim vojskovođom, urbinskim knezom (poslije vojvodom) Federicom da Montefeltrom.

Alfonso i Federico sklopili su 1451. kondotjerski ugovor s plaćom od 86.000 zlatnih fiorina godišnje, koji je vrijedio sve do Federicove smrti 1482. godine. Federico je bio vojni zapovjednik armije Papinske Države, a povremeno kondotjer Milana, Firence i Venecije. Obimni prihodi od kondotjerskih usluga izazvali su Federica da u Urbinu sagradi vrlo ambicioznu palaču, kako je sam napisao (1468.) u svečanoj povelji o izboru i potvrdi imenovanja graditelja svoje palače: „Pošto smo tražili posvuda, a ponajviše u Toscani, gdje je vrelo arhitekata, a nismo našli čovjeka koji bi uistinu bio iskusan i upućen u taj zanat, naposljetku, budući da smo najprije dočuli, a zatim i osobno vidjeli i upoznali koliko je čestiti čovjek Majstor Luciano nadaren i učen u toj vještini... izabrali smo i ovlastili Majstora Luciana da bude graditelj i glavar nad svim majstorima” (Polichetti 1985). Prema pisanju urbin-

Palača vojvode Federica da Montefeltra u Urbinu
(fotografija: Andrija Mutnjaković)

skoga kroničara Bernardina Baldija, Federico započinje intenzivno graditi svoju urbin-sku palaču oko 1460., to jest kada je slavoluk Castel Nuova pretežno dovršen, kada se pročuo glas o njemu i kada je Montefeltro, kao kraljev kondotjer, dolazio u Napulj i viđao veličanstveni slavoluk.

Tekst povelje sadržava dvije bitne informacije. Kao prvo, Federico tvrdi da nije zadovoljan iskustvom i znanjem firentinskih i drugih arhitekata, a to znači da nije zadovoljan oblikovanjem palača protagonista novoga stila (Albertija, Michelozza, Filaretea), koje su još uvijek bile opterećene ugrađenim romaničkim biforama i proizvoljnim interpretacijama klasične arhitekture. Kao drugo, Federico tvrdi da je vidio neku osobitu arhitekturu, koja ga je impresionirala, a tada je to mogao biti jedino Alfonsov portal/slavoluk i njegova perfektna interpretacija izvorne klasične arhitekture. Montefeltro je kao Alfonsov vrhovni vojni zapovjednik sigurno nakon 1451. morao posjećivati kralja u Napulju te je doista vidio raskošnu i čudesnu ljepotu slavoluka i upoznao čovjeka uistinu iskusan i upućena u taj zanat. Montefeltrov biograf Bernardino Baldi dokumentirao je ime toga arhitekta: „Pošto se u mnogih knezova raspitao o graditeljima koji bi mu bili kadri udovoljiti, između mnogih posla mu napuljski kralj jednoga po imenu Luciano, rodом iz Urane [Vrane], mjesta u Schiavoniji [Hrvatskoj]” (Baldi 1978). Ime toga Luciana rodом iz Vrane u Hrvatskoj pohrvatio je Kukuljević u obliku Lucijan Vranjanin (Kukuljević 1886).

Vranjanin je doslovno ispunio Montefeltrovu želju te mu doista u Urbinu „sagradio najharmoničniju palaču u cijeloj talijanskoj renesansi” – smatra nestor talijanskih povjesničara umjetnosti Adolfo Venturi (Venturi, A. 1917). Federicova Vojvodska palača morfološki je identična Alfonsovu slavoluku: dvorišna pročelja tektonski su strukturirana kolonadom korintskih stupova, pilastra i vijenaca; kvadratični prozori i vrata obrubljeni su klasičnim pilastrima i nadvojima; dominantni motiv pročelja niska je višestruko nadgrađenih lođa poput napuljskoga portala. A sve to realizirano je arhitektonskim artefaktima čistoga grčko-rimskog sloga.

Posebnu pozornost pobudile su spomenute lođe, kako naglašava povjesničar umjetnosti Lionello Venturi: „U Urbinu kao i u Napulju između dviju kula od opeke smješten je niz superponiranih lukova lođa obloženih kamenom, završen svojevrsnom lunetom s volutom, gdje se na vrhu uzdiže uspravna statua svetog Mihajla u Napulju, a orao obitelji Montefeltro u Urbinu. Takav arhitektonski motiv apsolutno je izniman u povijesti umjetnosti i ne potječe ni iz jednog prethodnoga primjerka” (Venturi, L. 1924).

Lionello Venturi dopunio je prethodnu tezu zaključkom: „Dakle, ako razmišljamo o arhitektima koji žive sredinom petnaestog stoljeća, svi su oni ili čisti sljedbenici Brunelleschija ili kasni pristaše antike. Nitko od njih ne posjeduje karakter onoga tko je zamislio cjelinu kula i slavoluka Castel Nuova, to jest onoga tko je do krajnjeg stupnja imao sposobnosti asimilirati motive rimske arhitekture i čudesno ih izvoditi, a da istodobno nema problema kako ih fantastično spojiti s čistim srednjovjekovnim motivima; nitko osim Luciana Laurane” (Venturi, L. 1924).

Zamišljajući tako portale/slavoluke Arsenala u Veneciji i Castel Nuova u Napulju, Vranjanin je osmišljavao renesansnu arhitekturu – kako je to zaključio istraživač Vranjani-

nova opusa Arduino Colasanti: „S Filippom Brunelleschijem i Leonom Battistom Albertijem stvorio je novu arhitekturu i sa zadivljujućom vještinom udahnuo joj heroičnu dušu Grčke i Rima” (Colasanti 1922).

LITERATURA

- Bellavitis, Giorgio. 1983. *L'Arsenale di Venezia*. Venezia.
- Baldi, B. 1978. *Vita e fatti di Federico di Montefeltro*. Bologna.
- Colasanti, Arduino. 1922. *Luciano Laurana*. Roma.
- Concina, Ennio. 1988. *L'Arsenale della Repubblica di Venezia*. Milano.
- Filangieri, di Candida. 1937. *Castelnuovo, reggia Angioina ed Aragonesa di Napoli*. Napoli.
- Filarete. 1965. *Trattato di architettura*. Yale.
- Hersey, George L. 1973. *The Aragonesa Arch at Naples*. London.
- Howard, Deborah. 1980. *The Architectural History of Venice*. London.
- Kruft, Walter. 1995. *Francesco Laurana*. München.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1886. *Lucijan Martinov Vranjanin*. Zagreb.
- McAndrew, John. 1980. *Venetian Architecture of the Early Renaissance*. London.
- Murray, M. 1963. *The Art of the Renaissance*. Norwich.
- Mutnjaković, Andrija, ur. 1989. Kimball et al., *Slavoluk Sergijevaca*. Pula; Rijeka.
- Mutnjaković, Andrija. 2003. „Aragonski slavoluk u Napulju”. U: *Arhitekt Lucijan Vranjanin / Luciano Laurana*. Zagreb.
- Mutnjaković, Andrija. 2003. „Portal Arsenala u Veneciji”. U: *Arhitekt Lucijan Vranjanin / Luciano Laurana*. Zagreb.
- Paoletti, Pietro. 1897. *L'Architettura e la scultura del Rinascimento a Venezia*. Venezia.
- Polichetti, Maria Luisa. 1985. *Il Palazzo di Federico da Montefeltro*. Urbino.
- Serlio, Sebastiano. 1966. *Regole generali di architettura*. Milano.
- Traversari, Gustavo. 1971. *L'Arco dei Sergi*. Padova.
- Traversari, Gustavo. 1989. „Slavoluk Sergijevaca u svjetlu povijesnih istraživanja”. U: *Slavoluk Sergijevaca*, ur. A. Mutnjaković. Pula; Rijeka.
- Vasari, Giorgio. 1966. *Le Vite de' più eccellenti architetti, pittori et scultori*. Firenze.
- Venturi, Adolfo. 1917. *Art in Dalmatia*. Milano.
- Venturi, Adolfo. 1923. „Luciano Laurana”. *Storia dell'arte italiana* 8, Milano.
- Venturi, Lionello. 1924. „Studii sul Palazzo Ducale di Urbino”. *L'Arte* 8.

Identiteti i politika

Snaga nacionalnoga identiteta i zaboravljeni hrvatski velikani

Božo Skoko, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Obnovljena moć nacionalnoga identiteta

Globalizacija je utjecala na redefiniranje uloge nacionalnoga identiteta. Ali početna predviđanja da će pod pritiskom globalizacije i stvaranja nadnacionalnih identiteta nacionalni identitet izgubiti na važnosti nisu se ostvarila. Dapače, početkom 21. stoljeća dolazi do njegova ponovnoga jačanja, doduše uz ponešto izmijenjenu ulogu. Dinnie (2008: 111-112) tako na poseban način ističe ulogu nacionalnoga identiteta u stvaranju nacionalnoga brenda. Autor smatra da su svjesnost i razumijevanje temeljnih obilježja nacionalnoga identiteta preduvjet za razvijanje bilo kojega nacionalnog brenda jer on ne potječe samo iz tvrtki i brendova neke zemlje nego i iz njezine kulture u najširem smislu – jezika, književnosti, glazbe, sporta, arhitekture itd. Zapravo brend, da bi bio uspješan, mora utjeloviti dušu nacije. Dodaje da temeljna obilježja nacionalnoga identiteta uključuju sljedeće: povijesni teritorij, odnosno domovinu; zajedničke mitove i povijesna sjećanja; zajedničku masovnu javnu kulturu; zajedničke zakone te prava i dužnosti za sve članove zajednice i zajedničko gospodarstvo (Dinnie 2008: 112). Niz je autora koji baš nacionalni identitet smatraju temeljem nacionalnoga brenda, ali i dodatnom vrijednošću u međunarodnim odnosima. Također naglašavaju važnost nacionalnoga identiteta za normalno funkcioniranje zemlje, odnosno zajednice njezinih državljana. Dinnie (2008: 113) dodaje da jačanje nadnacionalnoga zakonodavstva te nadnacionalnih institucija i saveza kao što je Europska unija donekle utječe na važnost nacionalnoga identiteta, međutim pojmovi povijesna domovina, zajednički mitovi, povijesne uspomene i zajednička masovna javna kultura i dalje prevladavaju kao njegova ključna obilježja. Naglašava da je nesporno da pad međunarodnih trgovinskih prepreka te bezgranična priroda interneta čine svijet sve povezanijim, ali nacionalni identitet ipak zadržava svoju duboku emocionalnu i duhovnu snagu kao izvor identiteta ljudi te i u doba globalizacije ostaje relevantan i moćan koncept. Dinnie (2008: 114) navodi i krajolike, koji su snažna vizualna manifestacija nacionalnoga identiteta (primjerice, planina Fuji, spektakularni fjordovi i Uluru /Ayers Rock/ sjajno simboliziraju Japan, Norvešku i Australiju). Smith (2010: 224) pak smatra da se u kulturnoj sferi nacionalni identitet objelodanjuje u nizu pretpostavki i mitova, vrijednosti i sjećanja, kao i u jeziku, pravu, institucijama i ceremonijama. Wiarda i MacLeish (2001: 9) smatraju da državu ne oblikuju samo događaji iz prošlosti nego i smisao koji nacija pridaje tim događajima. Primjerice, vojne bitke i herojske legende pomažu narodu shvatiti njegovo kolektivno ja. Vojnici, kraljevi i vođe oblikuju kulturne norme određene nacije. Bitke nam retrospektivno govore zbog čega su građani bili spremni umrijeti.

Fukuyama (2020: 191) nacionalne identitete smatra iznimno važnima za funkcioniranje suvremenih društava te navodi pet razloga, oslanjajući se i na druge autore koji su isticali važnost pojedinih razloga. Kao prvi razlog navodi *fizičku sigurnost*. Smatra da nedo-

statak nacionalnoga identiteta može dovesti do građanskoga rata, pa i sloma države, iznoseći primjere Sirije i Libije, a slab nacionalni identitet vodi podijeljenim zemljama, koje su prilično slabi subjekti međunarodnih odnosa. Navodi primjer Britanije, koja prošlih stoljeća ne bi mogla igrati ni približno važnu ulogu na geopolitičkoj pozornici da je Škotska ostala neovisna zemlja, te Španjolske, koja ne bi bila ni približno uspješna da se njezina najbogatija pokrajina Katalonija odcijepila. Navodi da je Rusija toga svjesna, pa tiho potiče pokrete za neovisnost diljem Europe. Kao drugi razlog ističe tvrdnju da je nacionalni identitet važan za *kvalitetu vladavine*. Naime, ako nema jake države s kojom se državni službenici mogu poistovjetiti, teško će stavljati javni interes ispred privatnoga. A u sustavno korumpiranim društvima političari i birokrati preusmjeravaju javne resurse prema svojoj etničkoj skupini, pokrajini, plemenu, obitelji, političkoj stranci ili u vlastiti džep budući da ne osjećaju obvezu prema općim interesima zajednice (Fukuyama 2020: 192). Kao treću funkciju nacionalnoga identiteta ističe *omogućavanje gospodarskoga razvoja* – ako ljudi nisu ponosni na svoju zemlju, neće raditi u njezinu korist. Kao primjere spominje zemlje snažnih nacionalnih identiteta poput Japana, Južne Koreje i Kine, koje su stvorile elite intenzivno usredotočene na ekonomski razvoj svoje zemlje umjesto na osobno bogaćenje. To je posebno došlo do izražaja tijekom ranih desetljeća brzoga gospodarskog razvoja, a kad su slučajevi korupcije i zabilježeni, bila je to razina mnogo niža nego u drugim dijelovima svijeta. Ta usredotočenost na javno bila je u temeljima „razvojne države”, što je rjeđe zabilježeno na Bliskome istoku ili u Latinskoj Americi. Četvrta funkcija nacionalnoga identiteta prema Fukuyami (2020: 193) jest *promicanje širokoga radijusa povjerenja*. Tumači da povjerenje djeluje poput maziva koje omogućuje i ekonomsku razmjenu i političku participaciju. Povjerenje se temelji na onome što se naziva društvenim kapitalom, tj. na mogućnosti suradnje s drugim ljudima na temelju neformalnih normi i dijeljenih vrijednosti (Fukuyama 2020: 193). Peti razlog koji govori o važnosti nacionalnoga identiteta u suvremenim društvima jest *održavanje snažnih mreža socijalne sigurnosti*, koje umanjuju ekonomsku nejednakost. Naime, autor smatra sljedeće: ako članovi društva osjećaju da su dio proširene obitelji te imaju visoku razinu međusobnoga povjerenja, veća je vjerojatnost da će podržati socijalne programe koji pomažu slabijim članovima. Kao primjer navodi Skandinaviju, gdje se snažna socijalna država oslanja na snažan osjećaj nacionalnoga identiteta. Nasuprot tome, društva podijeljena u introvertirane društvene skupine koje osjećaju da imaju malo toga zajedničkog vjerojatnije će smatrati da su u međusobnome natjecanju za resurse nultoga zbroja (Fukuyama 2020: 194). Posljednja funkcija nacionalnoga identiteta jest *omogućavanje same liberalne demokracije*, a tumačenje je jednostavno – ako građani ne vjeruju da su članovi iste političke zajednice, sustav neće funkcionirati. Autor smatra da za funkcioniranje demokracije nije dovoljno tek puko prihvatanje pravila sustava, nego joj je potrebna i vlastita kultura, u kojoj je moguće razviti kulturu tolerancije i međusobnoga simpatiziranja nauštrb pristranih strasti. Demokracija neće preživjeti ako građani nisu u nekoj mjeri iracionalno privrženi idejama ustavne vladavine i ljudske jednakosti preko osjećaja ponosa i domoljublja (Fukuyama 2020: 196). Dakle, i u vrijeme globali-

zacije nacionalni identiteti imaju važnu ulogu u funkcioniranju država te posebno u njihovu međunarodnome pozicioniranju. Naime, ako sami ne znamo tko smo i koje su naše vrednote, kako će znati globalna javnost? A ako nemamo razvijenu samosvijest i ne poštujemo sebe, neće nas poštovati ni drugi.

Nacionalni identitet iznimno je kompleksan, kao i njegovo formiranje. Međutim, možemo ga promatrati kao veliki mozaik koji čine različiti kamenčići: *zemljopisni i geopolitički položaj; priroda, okoliš i krajolici; kultura i baština; jezik i dijalekti; povijest, mitovi i zajednička sjećanja; vjerska pripadnost; duh ljudi (mentalitet i vrijednosti); način života; tradicija, folklor i običaji; pravo i zakoni; gospodarstvo i specifični proizvodi; nacionalni velikani; nacionalni i drugi simboli; prepoznatljiva arhitektura; tradicionalno odijevanje; specifični glazbeni izričaji; gastronomija...* Sve te odrednice definiraju i određuju nacionalni identitet nekog naroda i(li) države, a naglasak može biti na različitim odrednicama, ovisno o tome što je nekoj zajednici važno. Neki su elementi zadani, kao što su zemljopisni položaj, a ostali govore o duhu nacije i vrijednostima. Međutim, u gotovo svim nacijama nacionalni velikani su konstanta.

Uloga nacionalnih velikana u stvaranju nacionalnoga identiteta i brenda zemlje

Ne postoje narodi ni države koji ne čuvaju i ne slave uspomenu na barem neke ljude iz svoje prošlosti koji su ih za života zadužili svojim djelima ili njihovo ime proslavili u svijetu. Među njima ima onih čija ostvarenja trajno svjedoče o njihovoj veličini i o kojima znamo mnoštvo detalja iz njihova života, a i onih o kojima se zna vrlo malo. Dapače, njihove su sudbine više stvar legende nego ozbiljnih povijesnih činjenica. Međutim, njihov lik i djelo u narodu žive stoljećima i prenose se naraštajima, i nitko ozbiljan ne bi se usudio ignorirati tu činjenicu... Neke su njihovi sugrađani još za života slavili i opjevali, a nekima je zaslužena slava pripala godinama, pa i stoljećima nakon što su napušteni i zaboravljeni napustili ovaj svijet... Njima se podižu spomenici, po njima se imenuju ulice i trgovi, nazivaju institucije, posvećuju im se književna djela, a u novije doba snimaju filmovi. Nisu svi oni nužno rođeni u tom narodu ili državi, ali su im u nasljeđe ostavljali dobra ili su pridonosili njihovim uspjesima na kulturnom, gospodarskom, vojnom, političkom ili nekom drugom području. Jednako tako, nisu svi oni kojima se dive djelovali u svojoj domovini, nego su velike tragove ostavljali diljem svijeta, ali ih se sunarodnjaci s ponosom prisjećaju jer su tako svoj narod stavljali uz rame nadmoćnijima i naprednijima, pronoseći njegovo ime u inozemstvu. Neke od njih poštuju i slave istodobno i u više država, a o pripadnosti nekih vode se i sporovi. Sve njih nazivamo velikanima. Oni su naši uzori i modeli poželjnoga djelovanja. A ovisno o veličini njihova djela i sposobnosti države da ih „brendira” i predstavi svijetu, mogu postati i globalni uzori (usp. Skoko 2014; Skoko 2016).

Tako su brojne države postale prepoznatljive u svijetu po svojim „brendiranim” velikanima kao što su, primjerice, Njemačka i Goethe, Velika Britanija i Shakespeare, Italija i Dante, Austrija i Mozart, Španjolska i Cervantes odnosno Picasso... Naime, živimo u doba personalizacije, kad su ljudi skloni promatrati ne samo političke institucije i

stranke preko njihovih vođa nego i države preko njihovih velikana i poznatih osoba. Stoga ne samo razvijene nego i zemlje u razvoju koriste svoje kreativne industrije i popularnu kulturu da bi uz sebe vezivale prepoznatljive velikane ili one koji imaju potencijala postati globalno atraktivni te ih popularizirale u svijetu, gradeći tako i promociju svoje zemlje. Zato su posljednjih desetljeća snimljeni brojni filmovi, kreirane kazališne predstave, objavljena popularna književna i publicistička djela te prevedena na različite jezike... Države su svjesne da je to moćan alat u doba globalizacije i potrage javnosti za nečime novim, zanimljivijim, drukčijim i autentičnim. Istodobno velikani stasali u pojedinim zemljama najbolje svjedoče o duhu, inovativnosti i kreativnosti neke nacije.

Zaboravljeni hrvatski velikani

U odnosu na broj stanovnika i veličinu države, Hrvati i Hrvatska darovali su Europi i svijetu natprosječno velik broj znanstvenika, kulturnjaka, prosvjetitelja, izumitelja, ratnika, svetih ljudi, darovitih sportaša i stvaratelja na drugim područjima života, koji su ostavili iznimno važne tragove u razvoju europskoga kontinenta, doprinosu svjetskoj civilizaciji te stvaranju, razvoju i očuvanju Hrvatske. Međutim, činjenica je da s protekom vremena mnoge od njih zaboravljamo ili nedovoljno poznajemo i cijenimo. Usto Hrvati teško postižu konsenzus o tome tko je najveći hrvatski velikan, odnosno tko je od njih zaslužio najveće poštovanje nacije, pa se zbog toga nismo pretjerano trudili u globalnoj javnosti na pravi način predstaviti i „brendirati” neke od naših velikana.

Tek se posljednjih godina donekle počinje nazirati slaganje u nekoliko imena koja bi trebala predstavljati Hrvatsku i Hrvate u svijetu. Međutim, zbog nedovoljne aktivnosti institucija još nitko od njih nije dovoljno prepoznat u svijetu kao svjetski velikan, a predstavnik Hrvatske. Čak i kad imamo priliku postati poznati po nekome od svojih velikana, očito tu priliku ne znamo iskoristiti. Primjerice, Tesla postaje sve popularniji u svijetu, ali ga se sve manje veže uz Hrvatsku, a sve više uz Sjedinjene Američke Države ili Srbiju. Godine 2011. prilično smo neinventivno proslavili 300. obljetnicu rođenja velikoga Ruđera Boškovića iako je on naš najsvestraniji velikan svih vremena, koji je itekako zadužio Europu i bio preteča Einsteina, što mu priznaju i ugledni francuski znanstvenici. Godine 2020. navršilo se 1600 godina od smrti sv. Jeronima, velikoga crkvenog naučitelja koji je preveo Bibliju na latinski i udario temelje latinizma u Europi. Pape su ga stoljećima vezivali uz Hrvate jer je rođen u povijesnoj Dalmaciji, a mi nismo dovoljno učinili da ga dodatno pozicioniramo kao svojega velikana. Opjevani Nikola Šubić Zrinski, kojega Mađari poštuju i kao svojega velikana, sve do 2017. nije imao spomenik u svojem glavnom gradu. Spomenik je otkriven tek u 451. godini nakon njegove smrti, a još nemamo film ili seriju posvećenu tom heroju. Marka Pola rado pripisujemo Talijanima iako je zamjenica kineskoga premijera Liu Yandong prilikom službenoga posjeta Hrvatskoj u svibnju 2014. baš zbog Marka Pola posjetila Korčulu i najavila otvaranje kineskoga ureda u tom gradu. Splitsanin Antun Lucas Lučić (1855. – 1921.) prvi je otkrio naftu u Teksasu i započeo njezinu masovnu eksploataciju, u Americi je uvršten među 200 najzaslužnijih Amerikanaca svih vremena, a u domovini ve-

ćina za njega nije ni čula. Vinko Paletin (1508. – oko 1575.), avanturist, osvajač na Yucatánu, dominikanski fratar u Meksiku, pisac, kartograf, prevoditelj i izumitelj, bio je jedan od posljednjih svjedoka civilizacije Maja i njezin vrstan kroničar, a svijet ga prepoznaje kao autora kultnoga djela *Izvuešće o Novoj Španjolskoj*, knjižice koja vrvi informacijama „o različitim i gotovo nevjerojatnim stvarima”. Španjolci ga slave jer je doslovce prehodao njihovu zemlju da napravi prvu pravu kartu Španjolske, a u nas ga poznaje tek dio intelektualaca. Ferdinand Konščak (1703. – 1759.), hrvatski isusovac, misionar, istraživač, kartograf i prirodoslovac, postao je jedan od najslavnijih istraživača meksičkoga poluotoka Kalifornije i dokazao da je Kalifornija poluotok. No u domovini je potpuno nepoznat široj javnosti. Gradišćanski Hrvat Filip Vezdin (1748. – 1806.) pionir je europske indologije, a ne poznaju ga čak ni pojedini profesori književnosti. O Marku Maruliću toliko smo toga učili, ali rijetki znaju da su njegova djela bila među najčitanijom literaturom u europskim vladarskim krugovima toga doba. Engleski kralj Henrik VIII. obožavao je djela našega Marka i u njima tražio rješenja i za svoje životne probleme. Naime, hrvatski latinizam, posebno u doba humanizma, imao je istinsko europsko značenje i Europa toga doba nezamisliva je bez doprinosa Hrvata. Mnogi talijanski gradovi koje godišnje posjećuju milijuni turista znatan dio svoje ljepote moraju zahvaliti hrvatskim graditeljima i umjetnicima. Sjaj stare Austrije i Ugarske nezamisliv je bez iznimnoga doprinosa hrvatskih plemića, biskupa, diplomata, vojskovođa, pjesnika i prosvjetitelja. Hrvatski narodni preporod i godine koje su mu prethodile izrodio je toliko vrsnih imena na svim područjima djelovanja te je mnoge naše velikane podrijetlom iz drugih naroda i država motivirao da se jasno i glasno izjašnjavaju Hrvatima te daju nemjerljiv doprinos stvaranju moderne nacije. U 20. stoljeću hrvatski književnici, umjetnici i znanstvenici ukorak su pratili suvremene globalne trendove, a mnogi od njih oblikovali su i vlastite kreativne i inovativne doprinose koje je svijet oduševljeno prihvaćao (opširnije: Skoko 2014). Mnogi od tih ljudi (a lista zaboravljenih mogla bi biti uistinu dugačka) koji su za života ostavili trag u Hrvatskoj i diljem svijeta filmski su atraktivna imena o kojima se mogu pisati romani i snimati igrani filmovi, ali će, nažalost, sve dublje padati u zaborav ako ne budemo imali osjećaja, kreativnosti i poštenja da njihova djela približimo novim naraštajima.

Zaključak

Istraživanje prošlosti i života naših zaboravljenih velikana, njihovih djela i doprinosa suvremenoj civilizaciji te uvrštavanje tih tema u popularnu kulturu i svakodnevicu prožetu medijima jedini je recept za očuvanje njihova lika i djela te jačanje našega nacionalnog identiteta, čiji su važan sastavni dio. Uostalom, tek takav pristup daje im besmrtnost i u ovim vremenima pretrpane i zaglušujuće komunikacijske ponude. Pri definiranju nacionalnoga identiteta, promociji države i brendiranju nacije uvijek su u prednosti oni velikani o kojima su informacije dostupnije i čija se imena redovitije spominju u javnosti jer masovni mediji uvelike mogu utjecati na popularizaciju određenoga imena u javnosti, a time i na njegovo pozicioniranje na popisima najpopularnijih naci-

onalnih velikana bez obzira na njihov stvarni doprinos. Upravo zbog toga mnogi koji su po svojim djelima možda zaslužniji već su odavno nestali iz javnoga života i njihova su se imena prigodničarski zadržala tek u stručnim kružocima poštovatelja njihova lika i djela. Njihove životopise, nažalost, stoljećima prekriva prašina u knjižnicama i arhivima i tek ih sporadično spomenu bolje upućeni. A neki se, zbog našega nemara, slave uglavnom u nekim drugim državama i narodima, pod imenima prilagođenim nekim drugim jezicima, često i bez spominjanja njihova podrijetla. Nažalost, u našem je narodu previše onih koji su, zbog različitih razloga, nepravedno zapostavljeni ili njihovo djelo nije na pravi način vrednovano. Zato je ključni zadatak našu javnost o njima informirati i stalno podsjećati na njihova djela da bi dobili jednake šanse za virtualnu utrku s ostalima. A jedino će se tako i Hrvatska u međunarodnoj zajednici pozicionirati kao poštovana nacija, a time i važan globalni brend, koji će biti prepoznatljiv ne samo po lijepoj prirodi, moru i turizmu nego i intelektualnim doprinosima svojih ljudi, kulture, baštini i inovativnosti.

LITERATURA

Dinnie, Keith. 2008. *Nation Branding: Concepts, Issues, Practice*. Elsevier-BH.

Fukuyama, Francis. 2020. *Identitet – Zahtjev za dostojanstvom i politike zamjeranja*. Zagreb: Tim press.

Skoko, Božo. 2014. *Hrvatski velikani*. Zagreb: Večernji list.

Skoko, Božo. 2016. *Kakvi su Hrvati – ogledi o hrvatskom identitetu, imidžu i neiskorištenim potencijalima*. Zagreb: Fokus komunikacije.

Smith, Anthony D. 2010. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Wiarda, Howard J. i MacLeish Mott, Margaret. 2001. *Catholic Roots and Democratic Flowers: Political Systems in Spain and Portugal*. London: Praeger.

Bunjevci – stoljetni stanovnici Dinare i Velebita

Robert Skenderović, Hrvatski institut za povijest

Pojaва Bunjevaca

Područje Dalmatinske zagore, Ravnih kotara, Bukovice i Velebita poznato je kao prostor na kojem živi hrvatska subetnička skupina poznata pod imenom Bunjevci. Bunjevci su grana hrvatskoga naroda koja se na povijesnoj sceni pojavljuje početkom 17. stoljeća na dinarsko-svilajskome prostoru. U to vrijeme Bunjevci su se počeli širiti preko Ravnih kotara i Bukovice prema Velebitu, Lici i Gorskome kotaru, a jedna grana odselila se u Podunavlje.

Povijest Bunjevaca tajanstvena je i zanimljiva. Prvi poznati spomen Bunjevaca zapravo nalazimo u Bačkoj. Radi se o pismu katoličkoga svećenika Šimuna Matkovića upućenom Kongregaciji za propagandu vjere u Rimu iz 1622. godine. Matković je tražio od Kongregacije da mu prepusti pastoralnu skrb za župu Bunjevci, koja je prema istraživanjima obuhvaćala grad Sombor i okolna mjesta. To otvara brojna pitanja. Kao prvo, kako to da se Bunjevci prvi put spominju tek 1622. godine? Pored toga, kako to da se prvi put spominju u Bačkoj?

Odgovor se može naći u činjenici da su Bunjevci živjeli uz pravoslavne Vlahe te da su ih upravo ti Vlasi nazivali Bunjevcima iz poruge. Bunjevci im nisu ostajali dužni i nazivali su pravoslavce Hrkači (Rkači ili Rkaći). U tom kontekstu treba gledati na etnonim Bunjevac, koji je nastao kao pogrdni naziv za Hrvate katolike u dalmatinskome zaleđu. To objašnjava zašto je taj etnonim oblikovan tek u 17. stoljeću – nastao je u srazu domaćega katoličkog stanovništva s novodoseljenim bosanskim Vlasima u vrijeme osmanskih osvajanja. Neka prezimena Bunjevaca upućuju na zaključak da su oni nastali integracijom predslavenskoga sloja stanovništva s Hrvatima. Ipak, u 17. stoljeću, kada se pojavljuju kao (sub)etnička zajednica, Bunjevci govore hrvatskim jezikom, novoštokavskom ikavicom, a nosili su i katolička imena, što svjedoči o njihovoj etničkoj i vjerskoj ukorijenjenosti u hrvatski prostor.

Tu treba naglasiti da u hrvatskoj povijesnoj znanosti i etnologiji nedostaje još jedna velika kockica koja bi dopunila mozaik istraživanja o Bunjevcima. Naime, posebno je uočljivo da etnolozi mnogo pišu o njima, često problematiziraju njihovo etničko podrijetlo, ali nisu u stanju reći koja bi to bila *differentia specifica* koja bi Bunjevce razdvajala od Hrvata u dalmatinskome zaleđu. Smatram da na to i ne mogu odgovoriti jer te *differentiae specifica*e nema. U tom smislu Bunjevcima bi se mogli nazivati svi Hrvati s navedenih prostora koji su živjeli pretežito od uzgoja ovaca.

Gledajući iz takve perspektive, može se razumjeti i problem teritorijalne fluidnosti bunjevačkoga identiteta. Naime, bunjevački se identitet pojavljuje na velikome prostoru (u dinarsko-svilajskome kraju, Bukovici i Ravnim kotarima, u Lici i Primorju te u Bačkoj). Ipak, u pradomovini Bunjevaca (dinarsko-svilajskome kraju) teško ga je jasno definirati.

Ondje je teško definirati i naselja u kojima žive Bunjevci, kao i njih same kao subetničku zajednicu. Zapravo bi se moglo reći da na tom prostoru uopće ne postoje kao subetnička zajednica – tek da ih tako (pogrdno) nazivaju susjedni pravoslavni Vlasi. Naprotiv, na rubovima migracija – u Lici i Primorju, kao i u Bačkoj točno se zna koja su mjesta bunjevačka, pa se u njima može istraživati bunjevačka etno-kulturna baština. To je zato što je u dinarsko-svilajskome kraju pojam Bunjevac imao isključivo pogrdni karakter, a u Lici, Primorju i Bačkoj taj se kontekst izgubio. U Liku, Primorje i Bačku Bunjevci su se doselili kao stranci te su se u tim krajevima identificirali bunjevačkim imenom u odnosu na druge zatečene stanovnike.

Iako se etnonim Bunjevac pojavljuje tek u 17. stoljeću, ni tada nije odmah zaživio. Premda je svećenik Šimun Matković tražio za sebe župu Bunjevci, njihovo se ime u Bačkoj više ne spominje sve do kraja 17. stoljeća, kada ih bunjevačkim imenom u nekoliko dokumenata u Baji nazivaju upravo njihovi srpski susjedi. Sami Bunjevci nazivali su se u Bačkoj Dalmatincima, a tek od 19. stoljeća možemo tvrditi da su prihvaćali bunjevačko ime kao svoje.

Među brojnim teorijama o podrijetlu Bunjevaca danas su aktualne ostale još dvije. Prema staroj teoriji, koja bi se mogla nazvati i narodnom predajom, Bunjevci su dobili ime po rijeci Buni u Hercegovini, pa se prema tome njihova „pradomovina” treba tražiti u Poneretvlju. Međutim, toj teoriji nedostaje potpora u povijesnim izvorima. Nema nijednoga povijesnog izvora koji bi doista povezivao Bunjevce s rijekama Bunom i Neretvom. Zapravo, nitko u tom dijelu Hercegovine nikad nije čuo za Bunjevce kao autohtono stanovništvo. S druge strane, teorija da su Bunjevci nastali kao subetnička zajednica na dinarsko-svilajskome prostoru ima mnogo dokaza. Najjači su sami toponimi. Na dinarskome prostoru poznato je Bunjevačko brdo, kod Uništa postoji toponim Bunjevačko groblje, a južno od Carigradske drage na zapadnoj strani rijeke Krke poznat je toponim Bunjevačka dolina. Sve to upućuje na zaključak da su Bunjevci autohtono hrvatsko stanovništvo dalmatinskoga zaleđa.

Nomadsko-pastirski način života

Bunjevci su živjeli nomadsko-pastirskim životom. Nepristupačne i negostoljubive planine Dinara i Velebit bile su njihov dom. U planinama su gradili kamene nastambe, koje su zbog načina gradnje nazivane „košara” ili „bunja” (u talijanskome jeziku za košaru se koristi riječ *bugna*), pa su po njima dobili ime Bunjevci. Živjeli su transhumantnim načinom života (ljeti u planinama, zimi u nizinama), koji se održavao sve donedavno. Taj život pastira u planinama i sklanjanje od nepogoda u bunjama motivi su koje je koristio i naš čuveni renesansni književnik Petar Zoranić u svojem djelu *Planine* iz 16. stoljeća.

Pojam „bunja”, odnosno „košara” ključan je za razumijevanje nastanka imena Bunjevci. Naime, poznato je (ali nedovoljno apostrofirano od strane povjesničara i etnologa) da je gradnja kamenih nastambi „bunja” karakteristična za prostor Dalmacije te da se domaće katoličko hrvatsko stanovništvo upravo po tome razlikovalo u dalmatinskome

zaleđu od doseljenoga pravoslavnoga vlašskog stanovništva koje je došlo iz Bosne, gdje nije poznavalo takvu vrstu gradnje.

Bunjevci kao primjer suživota čovjeka i prirode

Iz života Bunjevaca u planinama može se mnogo naučiti o suživotu čovjeka i prirode. Na prvi pogled život u planini može se doživjeti samo kao težak i pun nevolja. No hrvatske planine – osobito Dinara i Velebit – obilovale su izvrsnim pašnjacima koji su omogućavali ispašu velikoga broja ovaca. Prema nekim procjenama, samo se na Dinari moglo držati više od sto tisuća ovaca. U tom smislu treba razumijevati način života planinskih stočara. Hrvatski antropogeograf Mirko Marković naglasio je da transhumantno stočarstvo nije odraz narodnoga običaja ili tradicije, nego prije svega ekonomičan oblik planinskoga privređivanja. Taj su obrazac života doseljeni Hrvati prihvatili od predslavenskoga stanovništva, a kasnije doseljeni pravoslavni Vlasi prihvatili su isti način transhumantnoga stočarstva ili su došli iz krajeva u kojima se ono prakticiralo. Dakle, ne radi se o kulturološkome obrascu života, nego o ekonomskome modelu privređivanja. Potomci Bunjevaca danas sve manje žive od uzgoja ovaca. Transhumantno stočarstvo praktično je pred nestankom. Bunjevačko nasljeđe života u planinama ipak je vrlo vrijedno. Njihovo iskustvo života u ekosustavu u kojem su i divlje zvijeri (vukovi i medvjedi) posebno je dragocjeno jer se radi o životinjskim vrstama koje su vrlo važne za prirodnu zajednicu, a danas su istrijebljene u mnogim zemljama Europe. Ljudi danas sve više razumiju važnost povratka prirodi i njezina očuvanja. Stoga na Velebitu i Dinari treba poći putovima drevnih Bunjevaca.

Templari u Ugarsko-Hrvatskome Kraljevstvu.

Potisnuta ili nedovoljno istražena tema*

Damir Karbić, HAZU — Marija Karbić, Hrvatski institut za povijest

Povijest srednjovjekovnoga viteškog reda templara tema je koja je privlačila pozornost i znanstvenih krugova i šire javnosti od srednjovjekovnoga doba do današnjih dana. Pritom je važnu ulogu odigrao i način na koji je red nestao, odnosno bio uništen, to jest činjenica da je uništen zbog političkih igara francuskoga kralja. Sami događaji, ali i propaganda koja je tom prilikom nastala i korištena, utjecali su na to da je i slika sačuvana o templarima bila dvojaka, i pozitivna i negativna. Ipak, treba reći da je prevladavala pozitivna slika templara kao nevinih žrtava, koju nalazimo zapisanu već u tim događajima praktički suvremenoj Danteovoj *Božanstvenoj komediji*.

Što se tiče znanstvenoga istraživanja povijesti templara, ono je otežano i činjenicom da o njima postoje relativno malobrojni izvori, što proizlazi iz dva osnovna razloga. Prvi je da templari nestaju s povijesne scene u trenutku kada pisani izvori postaju bitno brojniji, a drugi da nam zbog načina na koji su nestali nisu sačuvani njihovi arhivi, ni onaj čitavoga reda ni oni pojedinih provincija i kuća. Stoga podatke o templarima i s njima povezane isprave nalazimo isključivo u drugim arhivima, posebice u fondovima vezanim uz crkvene institucije, koje su dijelom i naslijedile templarske posjede. Tako je u hrvatskome slučaju za istraživanje templara najvažniji Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu.

Unatoč tim ograničenjima, zbog interesa koji postoji za njihovu povijest templari su tema o kojoj postoje važna istraživanja i u svjetskoj i u hrvatskoj historiografiji. Vrijedno je spomenuti da je jednu od najstarijih znanstvenih povijesti templara, *Chronicon militaris ordinis equitum Templariorum*, sredinom 18. stoljeća napisao Gabrijel Kolinović, plemić iz Šenkvice (danas u Slovačkoj), potomak Hrvata koji su se onamo doselili u vrijeme rata protiv Osmanlija, na kojega je u hrvatskoj historiografiji pozornost skrenula već Lelja Dobronić. Kolinović je svoju povijest templara sastavio na temelju papinskih bula i drugih dokumenata, a objavio ju je u Pešti 1789. znameniti ugarski pravni povjesničar, također Hrvat podrijetlom, Martin Juraj Kovačić. Više-manje istovremeno nastalo je i djelo *Dissertatio historico-critica de prioratu Auranae* Georgiusa Praya (Beč, 1773.), posvećeno Vranskome prioratu, odnosno povijesti viteških redova (s naglaskom na ivanovcima, ali zanimljivo i za povijest templara) u Ugarsko-Hrvatskome Kraljevstvu. U 19. stoljeću, s početkom moderne historiografije u Hrvatskoj, uz druga djela bitna za razvoj hrvatske historiografije posvećena različitim temama nastaje i ono koje će sljedećih stotinjak godina biti temeljni prikaz povijesti templara u Hrvatskoj, rad Ivana Kukuljevića Sakcinskog „Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj”, objavljen 1886. u dva nastavka u Akademijinu *Radu* (knj. 81-82). Ipak, ključni doprinos istraživanju templara dala je u drugoj polovini 20. stoljeća povjesničarka i povjesničarka umjetnosti Lelja Dobronić, koja je templare obradila u nizu studija, od kojih posebno treba

* Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom „Razvoj i naslijeđe viteških redova u Hrvatskoj” (IP-2019-04-5513).

istaknuti rad „Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj”, također objavljen u Akademijinu *Radu* (knj. 406, 1984.). Kruna njezina istraživanja dvije su sinteze – *Viteški redovi. Templari i ivanovci u Hrvatskoj* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1984.) i *Templari i ivanovci u Hrvatskoj* (Zagreb: Dom i svijet, 2002.). U tim knjigama daje se sintetski pogled na povijest templara općenito, pregled povijesti templara u Ugarskoj i Hrvatskoj s naglaskom na hrvatski dio te se detaljno, jedno po jedno, obrađuju njihova ovdašnja sjedišta i donose podaci o njima iz svih tada poznatih i dostupnih vrela. Radovi Lelje Dobronić i dandanas su temeljno istraživanje od kojega mora krenuti svatko tko se želi baviti templarima. Temeljito je utvrdila pojedinačne činjenice te povijest templara obradila pedantno, akribično i potpuno u skladu s metodološkim postavkama historiografije razdoblja u kojem je djelovala.

Što još treba istražiti u budućnosti i na koji se način istraživanju može pristupiti? Što se pisanih povijesnih izvora tiče, ne može se očekivati da će se naći veći broj novih dokumenata i s njima povezanih novih činjenica. Nove činjenice prije svega mogu proizaći iz istraživanja srodnih disciplina (arheologije, povijesti umjetnosti, antropologije itd.). Do novih se spoznaja, što se tiče pisanih izvora, može doći i dubljom analizom konteksta i upotrebom komparativne metode, čemu dosadašnja istraživanja nisu posvetila dovoljno pozornosti. Jedan od problema koje se može osvijetliti na taj način pitanje je odnosa templara i kraljevske/herceške vlasti i s time povezano pitanje strukture templarske organizacije na našem području i naslova templarskih poglavara.

Templari su na područje Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva došli sredinom 12. stoljeća, a *provincia Hungariae* spominje se kao jedna od sedam europskih templarskih provincija već u verziji pravila reda kodificiranoj između 1150. i 1160. godine. Tako rana pojava templara na našim prostorima rezultat je i želje templara i želje vladara. Templari su trebali osigurati put prema Svetoj Zemlji, koji je od Venecije išao uz našu obalu, te steći nove posjede, prihodi s kojih bi služili i za financiranje potreba Svete Zemlje. Kralj je pak bio motiviran svojom ulogom zaštitnika vjere i s njom povezanom mogućnosti sudjelovanja u križarskome ratu, ali i time što su templari bili neutralna snaga, bez korijenja u kraljevstvu, na koju se vladar mogao osloniti. Potonje dobro ilustriraju događaji iz 1217., kada je Andrija II. za svojega namjesnika u Hrvatskoj i Dalmaciji tijekom svoje odsutnosti radi sudjelovanja u križarskome ratu postavio poglavara templara u Ugarsko-Hrvatskome Kraljevstvu Poncija da Cruce.

Posljedica interesa templara za osiguranje putova prema Svetoj Zemlji jest i veća prisutnost templara u hrvatskim zemljama nego u drugim dijelovima Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva. Toga su očito bili svjesni i sami templari te će se od kraja 12. i početka 13. stoljeća magistri templara u izvorima ponekad nazivati magistrima za Ugarsku, a ponekad magistrima za Slavoniju (u značenju slavenskih zemalja na jugu Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, odnosno Hrvatske), a od 1209. pojavljivao se i oblik *magister Militiae Templi in Hungaria et Sclavonia*, koji od 1219. postaje jedinim službenim nazivom poglavara te templarske provincije.

Ono što do sada u historiografiji u vezi sa spomenutim razvojem nije bilo dovoljno naglašeno jest da se prihvatanje novoga oblika naslova templarskoga magistra u Ugarsko-

Hrvatskome Kraljevstvu zapravo poklapa s nastankom posebne upravno-državne teritorijalne jedinice unutar zemalja pod vlašću ugarsko-hrvatskoga kralja, odnosno herceštva, koje će obuhvaćati hrvatske zemlje i koje će se od 30-ih godina 13. stoljeća nazivati Herceštvom čitave Slavonije (*Ducatus totius Slavonie*). Herceštvo kao posebna teritorijalna jedinica nastaje 1198., kada naslov hercega nosi Andrija, mlađi sin kralja Bele III. Prema sačuvanim podacima, herceg Andrija vlast je obnašao na čitavome području od Jadrana do Drave, odnosno na području koje je ujedno bilo i ono na kojem su se poglavito nalazili templarski posjedi i kuće. I nakon što je postao kraljem 1205., Andrija je na neki način ostao sklon održavanju posebnoga statusa svojega bivšeg herceštva te su njegovi sinovi Bela (budući kralj Bela IV.) i Koloman također nosili naslov hercega obnašajući vlast na istome teritoriju. Zanimljivo je i da su se spomenute promjene u naslovu magistra templara odvijale upravo u razdoblju Andrijine vlasti, najprije kao hercega, a potom i kao kralja.

Veza s hercezima ostala je bitna konstanta u životu templara do kraja postojanja toga reda. U razdoblju vladavine Bele IV. templari su igrali bitnu ulogu u politici njegova mlađega brata i najbližega suradnika, hercega Kolomana, koji se na njihovu pomoć mogao oslanjati prilikom pokušaja da, igrajući ulogu borca protiv krivovjerja, nametne svoju vlast Bosni, a koji će i umrijeti od posljedica rana koje je zadobio boreći se rame uz rame s velikim magistrom templara za Ugarsku i Slavoniju protiv Tatara na rijeci Šajo. Nakon Kolomanove smrti slavonsko herceštvo pripalo je mlađemu Belinu sinu Beli, koji je templarima dao Dubičku županiju, važan herceški posjed na čije je područje templare doveo već herceg Koloman. Pritom se može spomenuti da je prepuštajući Dubičku županiju templarima herceg pomogao u rješavanju njihova spora s kraljem do kojega je došlo nakon što im je kralj u sklopu svoje politike učvršćivanja vlasti nakon tatarske provale oduzeo Senj, dotad jedno od njihovih glavnih sjedišta. Čini se da je tada Dubica, kao jedan od najvažnijih templarskih posjeda, postala i sjedište magistra reda u Kraljevstvu. Tim dogovorom templari su, istina, izgubili jedan od svojih važnih posjeda na morskoj obali, ali su odgovarajuće kompenzirani posjedom županije na strateški važnome položaju između mora, Bosne i Panonije. S druge strane, dolazak toga područja pod vlast templara odgovarao je i središnjoj vlasti. Templari su naime mogli biti određena protuteža ojačanim velikaškim rodovima (u prvome redu Babonićima, Gisingovcima i Gut-Keledima) i faktor stabilnosti te na taj način potpora kraljevskim nastojanjima da se održi i ojača središnja vlast. Takva uloga templara potvrdit će se i tijekom vladavine Ladislava IV., u razdoblju oslabljene kraljevske vlasti i borbi za prevlast među moćnim velikaškim rodovima.

Kako se vidi iz ovoga kratkog izlaganja, ne može se smatrati da je istraživanje povijesti templara tema potisnuta u hrvatskoj historiografiji, ali je u svakom slučaju tema o kojoj se može još mnogo toga reći. Prije svega potrebna je bolja kontekstualizacija problema, kao i veća suradnja povjesničara sa stručnjacima iz srodnih disciplina, posebice arheologije i antropologije, te interdisciplinarni pristup, čime će se moći doći do novih spoznaja.

Martyrium Croatiae 1946.

Prvi javnodiplomatski čin hrvatske poratne emigracije

Vladimir Lončarević, Hrvatsko katoličko sveučilište

Povijest stvaranja samostalne Republike Hrvatske devedesetih godina prošloga stoljeća ima dugu pretpovijest. Taj povijesni cilj i zadaće povezane s njim bili su prije svega baština Hrvata na domovinskim prostorima, ali kako je broj naših iseljenika tijekom 19. i 20. stoljeća bio sve veći, to je sve više postajalo i njihovom zadaćom.

Posebno je to došlo do izražaja tijekom i nakon Prvoga i, posebice, Drugoga svjetskog rata, kada su iz Hrvatske u samo nekoliko dana izbjegli deseci tisuća ljudi, ne računajući stradale na „križnome putu“, raspršujući se tih proljetnih i ljetnih mjeseci 1945. diljem Europe. Velik dio njih završio je u raznim talijanskim izbjegličkim logorima, među kojima je najpoznatiji i najorganiziraniji bio Fermo.

Nakon prvoga šoka, riješivši koliko-toliko osnovne životne potrebe, mnogi od njih zauzimaju se u raznim pojedinačnim i skupnim, javnim i tajnim akcijama lobiranja kod zapadnih Saveznika i pojedinih državnika o „hrvatskome pitanju“. To djelovanje nije bilo politički jedinstveno, a ugrubo se može podijeliti na djelovanje s pozicija političkoga nasljeđa Nezavisne Države Hrvatske, zatim s pozicija Hrvatske seljačke stranke te s ne-ideoloških i nestranačkih, odnosno nadstranačkih pozicija. Upravo je taj segment djelovanja najzanimljiviji jer obuhvaća širok spektar pogleda i akcija, koje se mogu sažeti na četiri cilja: obavijestiti svjetsku javnost i političare pojedinih država o karakteru jugoslavenskoga komunističkog režima s obzirom na kršenje ljudskih i hrvatskih nacionalnih prava; upoznati inozemnu javnost i političke elite s hrvatskom poviješću i kulturom; dokazati da su Hrvati stari europski politički narod zapadnjačke uljudbe i kulture; izboriti politički legitimitet ideji i cilju neovisne hrvatske države.

Koliko je to bilo teško ostvarivo, ne treba mnogo obrazlagati. Jugoslavija stvorena 1945. imala je sve do faktičnoga kraja 1991., odnosno do međunarodnoga priznanja Hrvatske i Slovenije 1992., unatoč svojem komunističkom karakteru i teškim aberacijama glede nacionalnih i osobnih ljudskih prava i sloboda, pa i kritikama u demokratskim državama, gotovo nepodijeljenu potporu međunarodnih organizacija i svih vodećih svjetskih država. Ipak, nije se odustajalo.

Dolaskom brojnih izbjeglica u Italiju u ljeto 1945. počele su se širiti i vijesti o masovnim zločinima Jugoslavenske armije, a s druge su strane podgrijavane nade da bi uz pomoć zapadnih Saveznika moglo doći do rušenja komunističkoga režima. U tim okolnostima rodila se zamisao memoranduma *Martyrium Croatiae*.

Najiscrpniji zapis o tome ostavio je jedan od sudionika te akcije, Pavao Tijan (1908. – 1997.), bivši prvi suradnik dr. Mate Ujevića u projektu *Hrvatske enciklopedije*, koji će nakon odlaska iz Italije sve do smrti živjeti i kao enciklopedist djelovati u Španjolskoj.

Tijan o tome piše: „Nakon što je papa Pio XII. najavio imenovanja novih kardinala na

konzistoriju, koji se imao održati 18. veljače 1946., odmah se je, u početku još nekako neodređeno, u nekolicine hrvatskih svećenika i redovnika kao i svjetovnjaka emigrirana što su se tada našli u Rimu i već su od prvih dana svojega progonstva djelovali politički i propagandistički rodila misao da bi tu priliku trebalo iskoristiti i nove kardinale obavijestiti o teškome stanju hrvatskog naroda u komunističkom ropstvu. (...) Uz prethodno savjetovanje s nekim drugim članovima hrvatske kolonije (/svećenik Ivan/ Tomas, /Antun/ Würster, /svećenik Dragutin/ Kamber, Tijan), njih dvojica (Petar Bareza i /svećenik/ Krunoslav Draganović, nap. V. L.) su zaključila da se takva knjižica napiše i objavi na latinskom jeziku.”

Tekst naslovne stranice latinskoga izvornika jest: MARTYRIUM CROATIAE – Typis Staderini – Romae – MCMXLVI. Format: 18 × 24 cm; 72 stranice. No tiskan je u Vatikanској tiskari. Mala rimska tiskara Staderini dala je samo ime jer je Vatikan trebalo „sačuvati” od povezivanja s političkim akcijama. Izdavač je bio dr. Krunoslav Draganović, koji je zajedno s Petrom Barezom bio i urednik. Sadržava poglavlja: 1. Martyrium novissimum (popis pobijenih hrvatskih svećenika i redovnika od četnika i partizana, poredan prema biskupijama i provincijama, nap. V. L.); 2. Bolscevismus et orthodoxia; 3. Civitas Dei; 4. Campus sepulchorum; 5. Antemurale Christianitatis; 6. Ad venae; 7. Croatia pro unione Ecclesiarum; 8. Iugoslavia (1918); 9. Independens Status Croatiae (10-IV-1945 - 6-V-1945); 10. Litterae pastorales Episcopatus Croatiae (24. 3. 1945., nap. V. L.) te 11. Ad vos veni!, u kojemu se nakon citata iz govora kneza Bernardina Frankopana na saboru u Nürnbergu 19. rujna 1522. vruće moli Zapad da ne napusti Hrvatsku.

Memorandum je dakle bio namijenjen samo crkvenim prelatima zbog procjene da u tom trenutku jedino Sv. Stolica, odnosno Katolička crkva može učiniti više za hrvatske izbjeglice i uopće Hrvatsku budući da je bila uvaženi dionik međunarodne diplomacije, a kardinali, kojima je poglavito taj dokument bio namijenjen, mogli su s njime upoznati i političke predstavnike država iz kojih su dolazili. Osim toga gajilo se duboko uvjerenje da je Crkva povijesni prijatelj Hrvata i Hrvatske i da će se više nego drugi zauzeti za hrvatske interese. Naposljetku, mnogi su hrvatski svećenici imali dobre veze u raznim vatikanskim ustanovama, pa su mogli ne samo dostaviti spomenuti dokument pojedinim osobama nego i razgovarati s njima.

Ekipa koja je radila na memorandumu uskoro se razila diljem svijeta, pa planirano drugo, popravljeno i dopunjeno izdanje, koje bi se raspačalo i u drugim državama i međunarodnim organizacijama, nije dovršeno. Tijan spominje anonimni, no nepotpuni hrvatski prijevod objavljen u Klagenfurtu, pripremu njemačkoga izdanja, koje nije završeno, i engleski prijevod izdan u Sjedinjenim Američkim Državama, o čemu međutim nisu nađeni podaci. Na internetskim tražilicama može se naći primjerak u Biblioteca Apostolica Vaticana, British Library i Gentse Wetenschappelijke Bibliotheken (Sveučilište u Gentu). Branko Hanž izvještuje da se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu nalazi po jedan primjerak na hrvatskome i, malo oštećen, latinskome jeziku, no na tražilici ih nema. Hanž se o svemu tome svojedobno dopisivao s Tijanom, koji je nakon toga objavio tekst sjećanja o *Martyrium Croatiae* u *Hrvatskoj reviji* 1996.,

koji smo citirali.

Nakon *Martyrium Croatiae* slijedila je u prvoj poratnoj dekadi objava više memoranduma, deklaracija i rezolucija o blajburškoj tragediji i osudi jugoslavenskoga komunističkog režima, s pozivima na potporu hrvatskoj nezavisnosti. Potpunu i iscrpnu povijest takvih nastojanja tek treba napisati, no nedvojbeno je broj takvih intervenata velik i raznovrstan, počevši od pojedinaca raznih političkih i vjerskih uvjerenja, neformalnih skupina i udruga Hrvata u više država, poglavito Španjolskoj, Argentini, Kanadi i Velikoj Britaniji te Sjedinjenim Američkim Državama, sve do krovnih udruga poput Hrvatske katoličke zajednice, Ujedinjenih Hrvata Amerike i drugih koje su do osnutka Hrvatskoga narodnog vijeća 1974. u Torontu imale i političku ulogu.

Nedvojbeno međutim *Martyrium Croatiae* ostaje prvim, po mnogočemu jedinstvenim javnodiplomatskim aktom hrvatske političke emigracije nakon Drugoga svjetskog rata.

